

ВИШГОРОДСЬКИЙ ІСТОРИКО - КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК

Старожитності Вишгородщини

Межигорський Монастирь — Le couvent Meshigorsky

Збірка тез, доповідей і повідомлень
15-ої науково - практичної конференції
присвяченої “Дню пам’яті Ярослава Мудрого”
28 - 29 травня 2009 р.
м. Вишгород.

м. Вишгород - 2010 р.

Вишгородський історико-культурний
заповідник

Старожитності Вишгородщини

Збірка тез, доповідей і повідомлень
15-ої науково-практичної конференції
присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого»

28-29 травня 2009 р.
м. Вишгород

Видано при сприянні Верховного отамана України та Діаспори, Гетьмана
ГМО «Козацтво Запорозьке», маршала козацтва Дмитра Сагайдака

Вишгород - 2010 р.

Старожитності Вишгородщини: 3б. тез, доповідей і повідомлень
 С 7715-ої наук.-практ. конференції 28-29 травня 2009 р., м. Вишгород
 Вишгородський іст.-культ. заповідник;
 Вишгород, 2009. - с.100; іл.18

Упорядник А.М.Плотникова

До збірки вміщені тези 15-ої науково-практичної конференції, що
 відбулася в м. Вишгороді 28-29 травня 2009 року.
 Пропонована збірка вміщує наукові статті та повідомлення, які
 стосуються давньої історії, культури, археологічних пам'яток.
 Для всіх, хто цікавиться історією, археологією.
 Матеріали друкуються під авторською редакцією.

ЗМІСТ

Анцишкін І.В. Бій Хмельницького під Межигірським монастирем у грудні 1653 р. в контексті україно- татарських відносин	5-9
Брежак О.В. Архітектор Микола Горденін.....	10-16
Васильєв С. А., Кривошея І. І. Умань та «Софіївка» наприкінці XVIII- на початку XX ст. : роль парку в історії міста	17-20
Гупало К.М., Янченко В.В. «Дитинець-кремль» давнього Києва: від ідеї до створення.....	21-28
Зуммер В.М. Остерський городок і Остерська божниця.....	29-36
Коваль О.В. Психологічний портрет князя Андрія Боголюбського на фоні епохи.....	37-43
Козюба В.К. Дослідження Десятинної церкви та прилеглої до неї території у 2005–2009 рр.....	44-50
Кузьмук О.С. Межигір'я у XVI столітті.....	51-54
Лысенко С.Д., Квитницький М.В. Новые данные об освоении Поросья в свете археологических исследований поселения XI-XIII вв. возле с. Кошчевка.....	55-65
Маричева М. Музеї закладів освіти Вишгородського району -центри пошуково- краєзнавчої роботи учнівської молоді.....	66-68
Ольговський С.Я. Деякі питання династичної історії київських князів у X ст.....	69-71
Павлова В.В. Архівні та музейні джерела про діяльність Т.М. Мовчанівського.....	72-76

- Тетраускас А.В, Готун І.А., Коваль. О.А.
Дослідження житлового комплексу з залишками ремісничого виробництва
на посаді давньоруського Вишгорода в сезоні 2008 р.....77-79
- Сагайдак Д.
Гетьман Петро Дорошенко – продовження "Руїни".....80-85
- Серебреннікова Т.І.
Традиційна вишивка Київщини: історичний нарис та деякі аспекти
сучасного розвитку.....86-89
- Стародуб О.В.
Особливості забудови Гюргева-на-Росі90-96
- Шанаєв Ж. І.
Проблеми вивчення цілості міфо-поетичного світогляду пращурів
українців97-99
- Щербань О.
Глиняний посуд у весільному обряді.....100-106

Анцишкін І.В., головний зберігач НДКМ.

Бій Хмельницького під Межигірським мо- настирем у грудні 1653 р. в контексті украї- но- татарських відносин

Весь хід національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. свідчив про те, що самій Україні не вистояти проти значно могутнішої, і в економічному, і у військовому плані Речі Посполитої. Тому з самого початку Богдан Хмельницький шукав союзників. За логікою політичних протистоянь того часу., це повинні були бути суперники і вороги поляків - Швеція. Московія і Туреччина з її васалом Кримом.

Швеції у 1648 р. було ще не до розмирення між українцями та поляками. Вона втрутилася у цю боротьбу, але значно пізніше. Московія, що хоч і давала аванси Хмельницькому, вважала, що Польща занадто сильна для боротьби з нею і посилаючись на існуючий між Москвою та Варшавою (свічний мир», майже п'ять років ухилялася від допомоги повсталім.

Інша ситуація була в Криму. Хан Іслам Гірей III, у зв'язку з рядом внутрішніх та зовнішніх чинників був не проти того, щоб вирішити свої проблеми за рахунок Речі Посполитої, яка, до того ж, без сумніву, вийде ослабленою з-за боротьби з козаками. Козацьке посольство, що прибуло до Бахчисараю наприкінці січня 1648 р. змогло укласти союзницьку угоду між двома народами. Правда, Іслам-Гірей погодився допомогти на перших порах, лише надавши дозвіл перекопському бею, коменданту прикордонного замку Ферал-Керман Тугай -бею йти з ногайцями на Запорозжя.[5, с.94-95]

Успіхи об'єднаного козацько-татарського війська спонукали і самого Іслам-Гірея виступити з Криму і приєднатися до Хмельницького. Спільні дії татарської кінноти та козацької піхоти привели до того, що дещо зарозуміле польське військо не раз було бито союзниками. Але, з військовими успіхами, наростали політичні проблеми у взаєминах Хмельницького і Іслам—Гірея.

Переможний перебіг воєнної кампанії почав турбувати хана та його радників. Поява на північних кордонах Криму нової держави, з єдиним етносом і релігією, замість послабленої магнатсько-шляхетськими колотнечами Польщі, становила в майбутньому загрозу для Кримського ханства. Тому, вже в серпні 1649 року, під Збаражем, коли катастрофа для королівського війська була неминуча, кримський хан виступив посередником в укладанні мирної угоди між Яном Казиміром та Хмельницьким. Укладений Зборівський договір не був вигідним ні Україні, ні Польщі.. Він носив компромісний характер і вже мав у собі насіння майбутньої війни. Єдиним, хто виграв від цієї угоди - це був Іслам- Гірей. По-перше, він зберіг протигагу козацькій державі у вигляді жадаючої помсти Речі Посполитої. По-друге, отримав достатні кошти для: проведення власної політики, у вигляді викупу з польського війська та набраного чамбулами розісланими з-під Збаража, ясиря.[5,с.241-242]

Уклавши угоду з королем, Іслам-Гірей почав намовляти Хмельницького до

нападу на московські порубіжні землі, проте дістав рішучу відмову. [5, с.242] Саме з цього моменту починається розкол між двома союзниками. Цьому сприяло й те, що замість польського населення, розіслані ханом чамбули забирали в полон переважно українське. Надіслані наглядати за кримцями полки Нечая та Небаби, не могли запобігти трагедії, що розігралася на теренах Галичини, Поділля і Волині. Понад 70 міст, не рахуючи сотень сіл, було спустошено і спалено [5, с.248].

Хмельницький, не розриваючи відносин з Кримом, починає шукати собі інших союзників, звертаючись головним чином до Москви. Щоб застрахувати себе від подальших непорозумінь з Іслам-Гіреєм, гетьман, повертаючись з-під Зборова, надіслав посольство до Порти. Водночас, відмовляючись від пропозицій хана йти на московські землі, Хмельницький надсилає Іслам-Гірею 3 тисячі козаків для участі в поході проти «горських черкес», які вийшли з-під ханського підданства, та подає допомогу хану в боротьбі з непокорними ногайськими мурзами. [5, с.251].

Підписання 20 липня 1650 р. договору про дружбу і взаємодопомогу між козацькою державою і Османською Портою, дещо послабили виникле тертя. Зі Стамбулу, згодом, надійшов фірман до Бахчисараю про необхідність утримувати козаків в боротьбі проти Польщі. [5, с.273].

Але, всі ці кроки назустріч один одному в спільній боротьбі проти поляків, були повністю дезавуйовані військовими подіями 1651 р., що завершилися для України катастрофою під Берестечком. Розпочаті ще у травні 1651 р. таємні переговори між Кримом та Варшавою призвели до того, що під час рішучої битви 20 червня, коли, незважаючи на більшу чисельність коронного війська, козацько-татарське воїнство мало всі шанси на вигравш, Іслам-Гірей вивів свої підрозділи з бою, оголивши тим самим лівий фланг козацького війська. Результатом став розгром війська Хмельницького та захоплення самого гетьмана татарами під час перемовин з Іслам-Гіреєм. Пізніше, хан намагався пояснити свою поведінку невдоволеному султану тим, що треба було терміново покарати ногайців, які пограбували добруджанських татар. [5, с.324-325].

В українській історіографії дуже багато дослідників характеризують поведінку хана на той час, як «зрадницьку». На мою думку, мова йде не про зраду. Іслам-Гірей був людиною розумною і досвідченою у військовій та дипломатичній справі. Допомагаючи Хмельницькому у його боротьбі з Польщею, він допомагав не Україні, а Кримському ханству. Ця допомога тривала до того часу, поки була вигідна хану. Зміна пріоритетів Іслам-Гірея призвела до переорієнтації його політики. Йому не була потрібна сильна Україна. Тому він врятував короля під Зборовим, й привів до поразки козацьке військо під Берестечком. Хану була потрібна незалежна українська держава, але така, що не змогла би самостійно вести зовнішню політику і відбиватися від ворогів. Тому він і не віддав полякам Хмельницького, як ті того домагалися після Берестечка, а 2 липня відпустив його. І не дозволив грабувати під час відступу українську землю, обмежившись отриманням в містах стації [5, с.334].

Але надії на старого союзника в Богдана вже було дуже мало. Тим більше, від хана надходили суперечливі вісті. В одному листі він повідомляв, що готовий завжди прийти на допомогу, якщо виникне загроза «від ляхів». В іншому -

висловлював обурення погромом козаками татарських загонів і ставив під сумнів існування татаро-українського союзу. [5, с.338]. Хоча Хмельницький, ще не раз об'єднавшись з татарським військом, громив поляків, як, наприклад, у вересні 1651 р. під Білою Церквою, але колишньої довіри між союзниками вже не було. Протягом 1652 р. гетьман має контакти з Портою і Кримом, але водночас стає все більш активним на московському напрямку. В Москві делегації козаків сприймаються все прихильніше, адже послаблена поразками Польща вже не має тієї загрози для Московії, як колись. Але піти на заключення угоди з Москвою гетьман все ще не міг. Тим часом, в травні 1652 р., козацько-татарське військо одержало блискучу перемогу над поляками під Батогом.

Та події 1653 р. загострили небезпеку для козацької держави Хмельницького. Загибель сина Тиміша в Молдавії, сутички з татарськими мурзами, які брали ясир на козацьких землях, невдачі в боротьбі з поляками, активізували намагання Хмельницького знайти собі сильного союзника. Погрожуючи перейти в турецьке підданство, гетьман змусив московського царя готувати військо до війни. Вже у 20-х числах липня Іслам-Гірей мав точні відомості про зносини Хмельницького з Москвою. Його реакція була однозначна - він надіслав листа, у якому попереджав союзника, що в такому разі «сослався с полским королем, пойдет на него, гетмана, войной болшим собранием». [5, с.409]

Важливим етапом в україно-кримських відносинах стали перемовини у жовтні 1653 р. під Шаргородом. Іслам-Гірей, прибувши до козацького війська, спочатку вимагав переходу Хмельницького під протекторат Криму. Але, після важких переговорів, сторони уклали лише військово-політичну угоду, яка підтверджувала спільні дії у боротьбі з поляками [5, с.423]. Здавалося, кризу у взаємовідносинах козаків з кримцями подолано, тим більше, що союзницьке військо в листопаді змогло области поляків на річці Жванце, в районі Кам'янця, в черговий раз поставивши Речо Посполиту перед загрозою національної катастрофи.

Але саме тут, над Жванцем, і відбувся остаточний крах союзу Хмельницького та Іслам-Гірея. Польський уряд шукав вихід з катастрофічної ситуації. Знаючи з повідомлень дипломатів та захоплених у полон татар про схильність Іслам-Гірея до замирення, королівська канцелярія почала з кінця жовтня посилати листи до нього, пропонуючи за «многую казну» відкинутися від гетьмана. Листування йшло увесь листопад. Хан твердо стояв на підтвердженні для України Боровської угоди, і лише на цій умові готовий буде підписати мир. 3 грудня листування перейшло у фазу перемовин посольств. Посланець хана, візир Сефер Казі-ага, висунув полякам такі умови: сплатити упоминки, замиритися з козаками на умовах Зборівської угоди, дозволити татарам брати людей у ясир до Вісли і дати заручників. 5 грудня угоду було підписано. Вона була вкрай несприятлива для України - Україну повертали під польську владу, а її землі віддавалися на розграбування бамбулам, що поверталися до Криму. [5, с.430-431]

Хмельницький сприйняв цю угоду, як порушення усіх домовленостей і денонсацію договорів з Кримом. Тим більше, маючи на руках рішення Земського Собору, що відбувся в жовтні у Москві, і де було сказано про переривання «вічного миру» і допомогу Україні, гетьман відмовляється від зносин з Іслам-Гіреєм і дає наказ своїм військам переслідувати татарські бамбули, що направлялися на

південь. А щоб повністю довести справу розриву до логічного кінця, він вперше за роки війни особисто вступає в бій з татарським військом. І бій цей відбувається поблизу Межигірського монастиря. Чому саме там?

По-перше, за весь час національно-визвольної війни Хмельницький не раз звертався до цього монастиря, розуміючи його значення для православ'я України. 24 травня 1651 року гетьман надсилає листи переяславському полковнику, в якому відстоює права межигірських ченців і каже «хто би тоді найменшю отця межигірським кривду і шкоду чинив... караний буде сурово» [3, с.219].

По-друге, ця місцевість була стратегічно важливою, адже саме тут Радзівіл зосередив свої війська і у липні 1651 р. захопив Київ.

Гетьман не поспішав виступати проти татарських військ, які йшли з-під Жванця. Адже, спочатку кримські і ногайські бамбули розсіялись по брацлавському і подільському воеводствах, розпочавши взяття ясиру з польських земель [4, с.630]. Сам Хмельницький йшов до Чигирина, отримуючи в дорозі донесення про рух татар.[2, с.722]В дорозі він отримав повідомлення, що понад 15 тисяч татар, які зайшли далеко до Литви, повертаються з великим ясирем і мають пройти повз Київ. Одержавши цю звістку, Хмельницький вирішив зразу виступити. Він бажав помститися і водночас захистити монастир. З собою гетьман узяв 9 тисяч запорозьких козаків, яких ще не відпустив на Січ, і які ще залишилися на квартирах біля Чигирина. До них долучилося ще 3 тисячі охочих. Це військо спішним маршем рушило до Межигір'я. Не чекаючи спротиву, татарське військо було захоплене зненацька[1, с.131]. Де точно відбувався бій, треба ще уточнювати. Але, у всякому випадку, ця місцина повинна була вмістити у собі татар з ясирем та козаків. Усього близько тридцяти-сорока тисяч чоловік.

Бій закінчився перемогою козаків. Втрати татар і ногайців були дуже великі. Пізніше хан, у розмові з козацьким послом полковником Савичем, казав про загибель 6 тисяч ногайців та захоплення у полон ширинського князя.[1,с.131] Відбиту здобич Хмельницький дозволив розділити між козаками, які брали участь у тому бою, а польський і литовський ясир відпустив по домівках. Собі ж він вибрав з-поміж півтори тисячі взятих живцем татар, п'ятсот чоловік з одинадцятьма мурзами, та іншими їх начальниками. Інші полонені були розподілені між козаками.[1, с. 131]

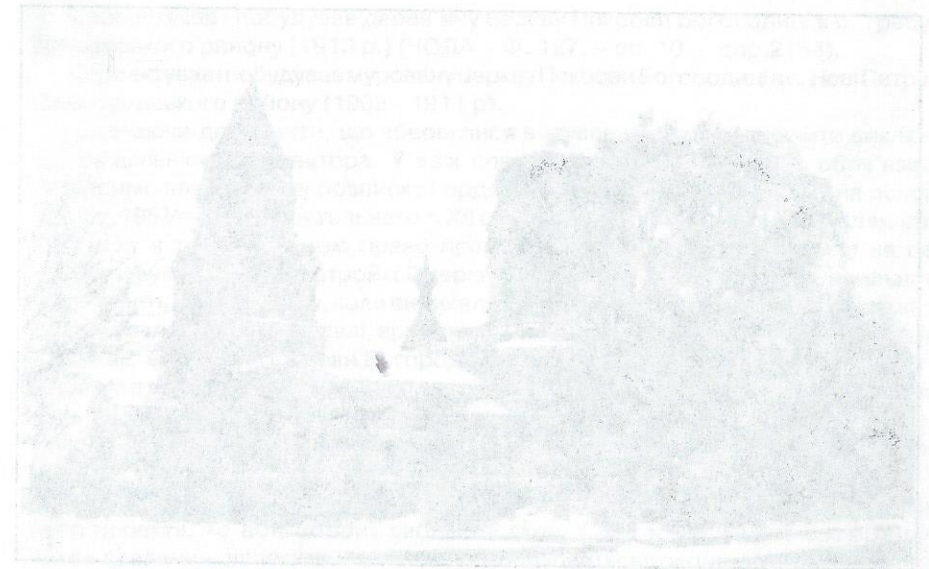
Гетьман з військом щасливо повернувся до Чигирина. Ще одне питання: а якого ж числа міг відбутися цей бій? Головне джерело, «Літопис» Величка, не дає відповіді на це питання. Але співставлення інших джерел дає можливість назвати період між 12 та 16 грудня 1653 р. Це підтверджує і Універсал від 20 грудня, написаний в Корсуні: про надання Межигірському монастиреві, у зв'язку з розоренням околиць села Черніна.[3, с.310] Ще раз згадав гетьман про монастир і перемогу під ним майже за рік до смерті, навесні 1656 р., коли універсалом передав ігумену Варнаві Лебедевичу саме містечко Вишгород із селами. [3, с.477]

Отже, бій під Межигірським монастирем у грудні 1653 р., поставив остаточну крапку в непростих взаєминах між Україною та Кримом протягом перших чотирьох років національно-визвольної війни українського народу. Дружні відносини між союзниками переросли у відкриту ворожнечу. Розрив військового союзу вплинув негативно, як на долю України, яка залишившись без союзника, погоди-

лась на жорсткі умови Москви, так і для Кримського ханства, яке отримало на півночі від своїх кордонів ворожу до себе силу.

Література:

1. Величко С. Літопис.Т.І./К.:Дніпро,1991.-371с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси.Т.9/1/К.:Наукова думка, 1996 - 880с.
3. Документи Богдана Хмельницького/К.:Вид.АН УРСР, 1961. 740с.
4. Костомаров Н. БогданХмельницький /К.:Чарлі., 1994-768с
- 5.Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький /К.:Либідь, 1995.-624с.

Брежак О.В. - завідувач відділу краєзнавства обласного Центру охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини управління культури і туризму КОДА.

Архітектор Микола Горденін

В центрі села Нові Петрівці височить церква Покрови Богородиці, пам'ятка архітектури (охоронний № 54-кв). Побудована церква за проектом відомого київського архітектора Горденіна Миколи Миколайовича.

М.М. Горденін (24.01.1864-1914) Народився в Тамбові. В 1884 році закінчив навчання в Московському училищі живопису, скульптури і зодчества і отримав диплом зі званням неklasного художника архітектури. Працював в м. Рибинськ (Росія), виконуючим обов'язки міського архітектора. З 1886 р. працював в Києві (КОДА – Ф. 1. – оп. 225. – спр. 31). Вживав форми неоренесансу, так званого «цегляного» стилю і необароко.

В Києві архітектор спроектував низку будівель, серед них:

Житлові будинки на Андріївському узвозі № 24 (кін. XIX ст.), на вул. Львівській № 22 (1890р.), в садибі В. Митрофанова на вул. Борисоглібській № 15 (1899 р.), на вул. Трьохсвятительській № 5 (1892 – 1894 рр.), на вул. Святославській / пізніше Чапаєва № 4-б, : (1899 р.), № 9, 7, 11, 13 (1900 – 1901 рр.), на вул. Ярославів Вал № 29 (третій поверх прибудова, 1897 – 1898рр.), на вул. Ярославській № 31

Покровська церква в с. Нові Петрівці, Вишгородського району (1902-1910)

(1899 р.), № 49 (1893 р.). Прибуткові будинки по вул. Маложиитомирській № 18 (1895 р.), № 13 (1896 р.), вул. Малопідвальної 15 (1896 р.).

Відомо, що в ці роки Горденін мешкав на квартирі що знімав в прибутковому будинку по вул. Ярославів Вал № 29. В цьому будинку за проектом архітектора було надбудовано третій поверх. В 1911-1912 рр. архітектор мешкав у власному будинку по вул. Кудрявській, 15. До нашого часу будинок не зберігся.

Одним із самих відомих, з побудованих Горденіним в Києві, є будинок на Андріївському узвозі, 13. В 1888-1889 роках на замовлення дружини купця В. Литошенка Горденін спроектував двоповерховий будинок, мурований на кам'яному напівпідмурку. Тут на другому поверсі в квартирі № 2 мешкала родина професора Київської духовної академії Афанасія Івановича Булгакова. Сьогодні в будівлі розташований музей всесвітньо відомого письменника Михайла Булгакова.

Горденін є автором проектів будинку київської іудейської громади (1894 р.) та синагоги на вул. Щекавицькій № 10, 29 (1894 – 1895рр.).

На території Київської області відомі такі роботи Горденіна:

Спроектував і побудував Михайлівську церкву в м. Боярка Києво-Святошинського району. Спочатку церкву побудували з деревини, а через рік обклали цеглою (1898 - 1902). (КОДА – Ф. 1. – оп. 238. – спр. 279). Церква є пам'яткою архітектури (ох № 72-кв) Михайлівська церква відреставрована і знаходиться у задовільному стані.

Спроектував залізобетонні хори для Воскресенської мурованої церкви в с. Зазим'я Броварського району (1911 – 1912 рр.) (ЧОДА – Ф. 127. – оп. 10. – спр. 2334).

Спроектував і побудував дерев'яну церкву Покрови Богородиці в с. Требухів Броварського району (1910 р.) (ЧОДА – Ф. 127. – оп. 10. – спр. 2158).

Спроектував і побудував муровану церкву Покрови Богородиці в с. Нові Петрівці, Вишгородського району (1902 - 1911 р).

Вивчаючи документи, що збереглися в архівах можна відзначити виключну відповідальність архітектора. У всіх справах, що дійшли до нас обов'язково знаходимо власноручну розписку Горденіна: «Архитектор Горденин на основании ст. 195 Устава строительного т. XII свода законов (издания 1857 г.) даю свою подписку в том, что имею право производить постройки, принимая на себя надзор и руководство постройкой церкви... и обязуюсь отвечать за правильность и прочность работ». Тому, коли виникали нештатні обставини при будівництві, що загрожували міцності будівлі, архітектор намагався виправити ситуацію. Так при будівництві церкви Покрови Богородиці в с. Нові Петрівці в 1904 році комітет по будівництву намагався будувати не за проектом: «Настоящим честь имею заявить строительному отделению Киевского губернского правления, что в с. Новых Петровцах Киевской губернии и уезда разрешена к постройке каменная церковь по моим чертежам и под моим ответственным наблюдением.

Комитет по постройке вышесказанной церкви поступает против разрешенного проекта, то есть ставит своды на стенах, которым трудно выдерживать такое давление, вследствие чего могут образоваться трещины и т.п....». Молодший інженер К.І. Сроковский, вже в 1907 році, підтверджує, що без нових розрахунків церква може бути небезпечною. Вже в 1910 році, при освідненні

новозбудованої церкви молодший інженер В. Ейснер зазначає, що церква побудована згідно проекту, осідання та тріщин немає. КОДА – Ф. 1. – оп. 238. – спр. 241).

Пам'ятка архітектури (ох № 54-кв), Покровська церква в с. Нові Петрівці і сьогодні, через 100 років, знаходиться в задовільному стані.

Архітектор спроектував і побудував Покровську муровану церкву в с. Козаровичі Вишгородського району (1901 - 1909). Церква не збереглася, в роки колективізації її розібрали і з цегли побудували двоповерхову школу. Бита цегла пішла на будівництво дороги до Димера. Місцеві жителі згадують, що це була дуже красива споруда, яка завершувалась п'ятьма витонченими куполами. На жаль креслення також не збереглися. В архівній справі міститься лише план місцевості зі схематичним зображенням церкви (КОДА – Ф. 1. – оп. 237. – спр. 132)..

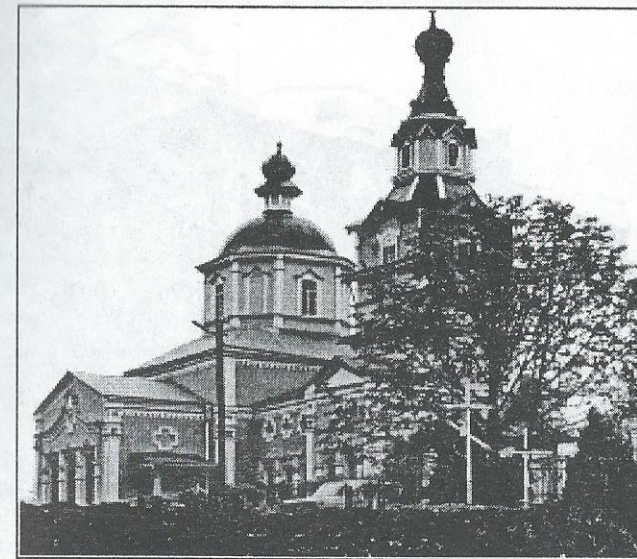
В 1903 році Горденін зробив проект розширення собору Антонія та Феодосія в м. Василькові. Креслення по прибудові західного притвору з невеличкою дерев'яною банькою до чудового творіння Степана Ковніра були зроблені делікатно, зберігаючи стильові ознаки будівлі XVIII ст. і затверджені в 1906 р. (КОДА – Ф. 1. – оп. 242. – спр. 154).

Проект залишився не здійсненим, скоріш за все, як завжди не вистачило коштів. А ми можемо милуватися аутентичною спорудою видатного українського архітектора Степана Ковніра.

Перелічені роботи архітектора не відображають повністю його діяльності. Автор сподівається, що будуть встановлені і інші роботи майстра, які і через сто років прикрашають собою Київщину.

Література:

1. Барановский Г.В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров 1842-1892. – СПб. 1893.
2. Лукашенко П. Козаровичі. – К. 2003.
3. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. – К. 2009.
4. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століття. Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999.

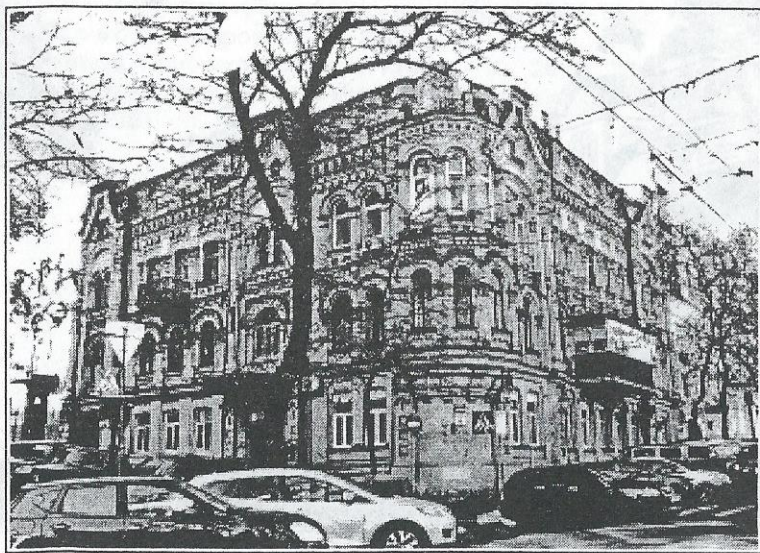
Михайлівська церква в м. Боярка Києво-Святошинського району (1898-1902)

Покровська церква в с. Требухів, Броварського району (1910). Вигляд південного фасаду.

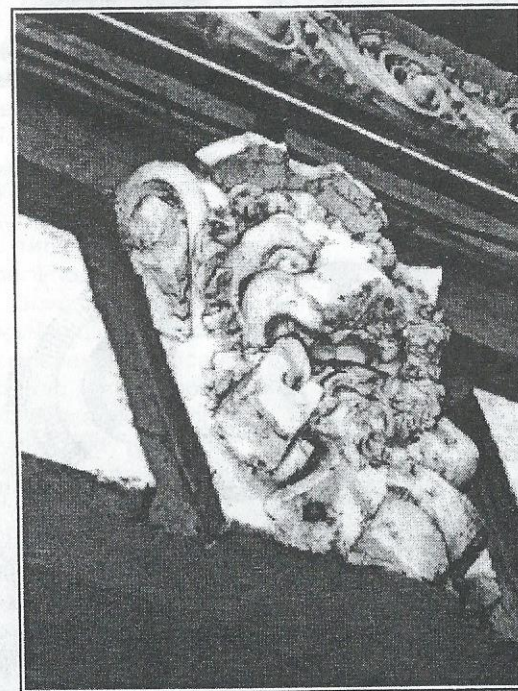
Прибутковий будинок по вул. Андріївський узвіз, 13,
(музей М.О. Булгакова) (1888-1889)

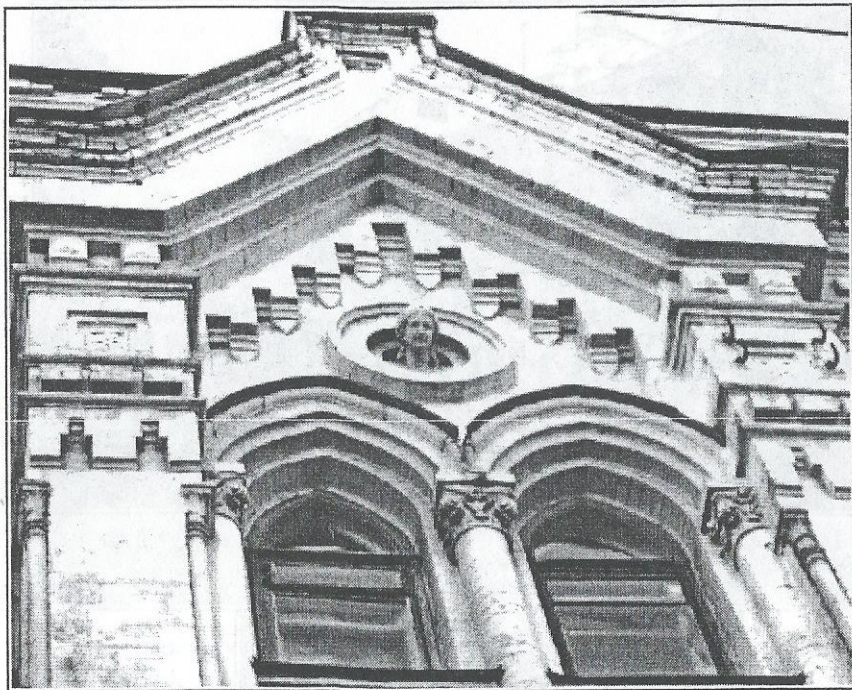
Прибутковий будинок по вул. Маложиитомирська, 13 (1896)

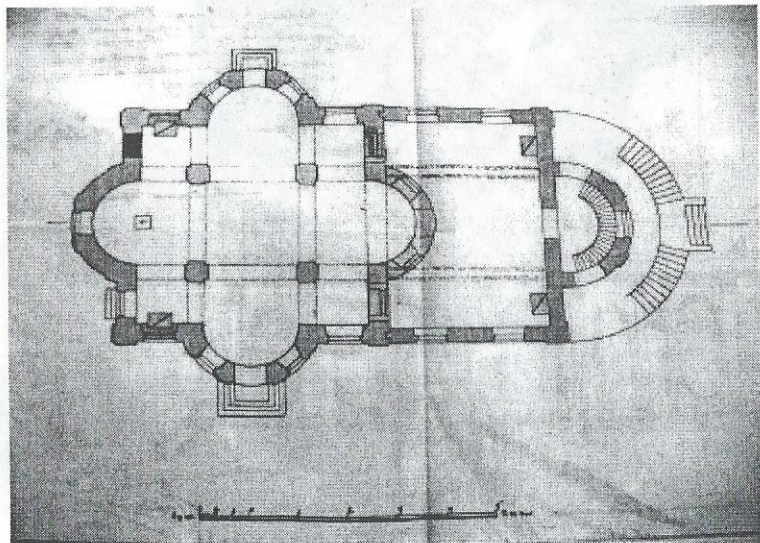
Прибуткові будинки по вул. Чапаєва (Святославська), 7,9,11,13
(1900-1901).

Фрагмент фасаду прибуткового будинку по вул. Чапаєва, 11

Фрагмент фасаду прибуткового будинку по вул. Малопідвальна, 15 (1896)

Проект прибудови до собору Антонія і Феодосія в м. Васильків (1903).

Васильев С. А., науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»

Кривошея І. І., вчений секретар, докторант Київського університету ім. Драгоманова

УМАНЬ ТА «СОФІЇВКА» НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.: РОЛЬ ПАРКУ В ІСТОРІЇ МІСТА

Історію міста Умані наприкінці XVIII – на початку XX ст. неможливо повністю відтворити, незгадавши при цьому долю побудованого на його околицях ландшафтного парку «Софіївка». Перлина садово-паркового мистецтва, названа сучасниками «Уманським дивом», грала помітну роль у формуванні архітектурно-територіального обличчя міста, у його культурно-освітньому житті, сприяла притоку коштів на розбудову Умані.

Як відомо, створення парку відбувалось за рахунок польського магната графа Ст. Щ. Потоцького, який планував зробити весільний подарунок своїй майбутній дружині Софії Вітт. Ідею побудувати парк сентиментального типу за мотивами античної міфології подала Потоцькому сама Софія. Основним аргументом на підтвердження цієї думки є лист Софії до Станіслава, написаний в липні 1795 р., що містить прохання побудувати парк ландшафтного стилю на території Криму [5, 49-50].

Складне фінансове становище маєтків Потоцького, які його друга дружина – Юзефіна Мнішек – довела невдалим господарюванням ледь не до банкрутства, завадило графу повною мірою виконати бажання коханої [2, 43-45] і змусило Станіслава Щенсного шукати для створення садово-паркового комплексу інше місце, яким стали околиці м. Умань.

Рішення про створення тут парку скоріше за все було прийняте Потоцьким спонтанно, під час перебування його та Софії в Умані у 1795 – 1796 рр. За версією проф. Т. Ярошевського, Софія полюблила прогулюватись поза містом

біля р. Кам'янки, і Потоцький, щоб зробити майбутній дружині приємне, наказав інженеру Л. Метцелю висадити вздовж дороги клумби з квітами та дещо окультурити місцевість довкола. У процесі провадження цих робіт і виник план створення тут парку [13, 314].

Основна частина сучасної «Софіївки» була сформована впродовж 1796 – 1805 рр. Окремі автори доводять число щоденно задіяних у створенні парку кріпаків до 800 чоловік, зазначаючи при цьому, що їх кількість могла б бути і більшою, якби цього вимагали потреби будівництва [2, 46; 3, 9], водночас А. Роготченко збільшує кількість працюючих до 1000 осіб [9, 26]. На територіальний розвиток міста будівництво парку вплинуло тим, що призвело до утворення передмістя Софіївська Слобідка, де проживали робітники та обслуга парку [12, 2].

На жаль, смерть Ст. Щ. Потоцького 14 березня 1805 р. завадила втіленню в життя всіх його з Метцелем планів. Володіння графа були розподілені між Софією та сімома синами, яких він мав у шлюбі з Юзефіною Мнішек та Софією Вітт. Майже всі землі Потоцького в Уманському повіті перейшли під опіку Софії, крім Підвисочанського ключа, що став володінням Володимира Потоцького [8, 58-59]. Після смерті С. Потоцької у 1822 р., її син Олександр стає повноправним власником Уманського ключа і, відповідно, Умані. Олександр не мав можливості фінансувати подальший розвиток «Софіївки», хоча й виділяв кошти на утримання парку в належному вигляді.

Підтримка молодим графом Потоцьким невдалого Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. у Речі Посполитій стала причиною втрати ним Уманського маєтку, який відійшов у власність Російської імперії.

10 серпня 1831 р. Київське Губернське Правління оголосило про секвестр маєтностей С. Потоцького, а 18 серпня розпочався опис його маєтків, для нагляду за яким до Умані у вересні було направлено уповноваженого Київської Казенної Палати Йосипа Квітку. Цікаво, що київський асесор у своєму рапорті про стан міста та парку О. Потоцького, більшу увагу приділяє саме парку. За описом Квітки, у «Софіївці», яка тоді ще фактично керувалась управляючим Потоцького – Вікентієм Расевичем, постійно працювало 30 чоловік, крім того, щовесни близько 3000 осіб проводили чистку парку. Щорічне утримання «Софіївки» і всього, що в ній знаходилося, було оцінене у 3500 крб. сріблом. Лише 30 березня 1832 р. все управління конфіскованим Уманським маєтком було остаточно передане Київській Казенній Палаті [6, 93-94].

Таким шляхом Уманщина та уманський парк перейшли у власність російської скарбниці, яка направила сюди свого управляючого – гвардії капітана Маркевича. Він відразу зайнявся проблемою водопостачання Умані за рахунок «Софіївки». 1833 р. було зрізано косогір з південного боку парку і прокладено сюди ґрунтову дорогу. На утримання «Софіївки» міністерство фінансів виділяло щороку 2000 крб. сріблом. Для складення більш точного уявлення про розміри витрат на парк, сюди у 1835 р. було направлено полковника Ковалевського, а після його раптової смерті – штабс-капітана Шліхтера. У 1853 р. було прокладено шосе від центру міста до воріт парку вулицею Софіївською. Це зробило зручнішими відвідини парку та доставку води з нього до міста [2, 58].

З 1838 року Умань з навколишніми селами остаточно відійшла до Відомства військових поселень; тут знаходився штаб 5 округів Військових поселень Київсь-

кої і Подільської губерній. Ця доба принесла багато позитивів для розвитку міста: вже у середині XIX ст. його часто називали «Києвом в мініатюрі». Зростанню популярності повітового центру значною мірою сприяв розташований у його межах парк. «Софіївка» була пристосована для відпочинку офіцерів – керівників військових поселень, а крім того, ще від часів Потоцьких привертала до Умані увагу представників династії Романових. Так, у 1820 р. поглянути на це диво ландшафтної архітектури приїхав Олександр I [1, 59], а 12-13 вересня 1828 року в Умані побувала імператриця Олександра Федорівна, яка відвідувала «Софіївку» двічі [7, 15]. В роки військових поселень (1838-1858) парк відвідували також Микола I (1847 р.) та Олександр II (1859 р.) [8, 70].

Впродовж зазначеного періоду «Софіївка» зазнає помітних змін, порівняно з тим, що зробив у ній Метцель. Створена ще 1833 р. ґрунтова дорога була у 1838 р. розширена та викладена бруківкою, отримавши згодом назву Головна алея. У 1844 р. на початку Головної алеї будуються дві башти в готичному стилі, а у 1841 – альтанка «Грибок» та Китайська альтанка. У 1842 – 1845 рр. за проектом архітектора Раппонета будують павільйон Флори на місці колишнього Сільського павільйону (1820) тощо. З'являються і інші споруди, прибираються деякі статуї [4, 50].

Саме з «Софіївкою» пов'язані також значні зрушення в освітньому житті Умані. У серпні-вересні 1859 р. сюди з Одеси було переведено Головне училище садівництва (ГУС), для якого уманський парк став чудовою навчальною базою. Відповідно до указу Олександра II від 30 березня 1859 р., парк «Софіївка» переходив під управління ГУС та змінював назву на «Уманський сад Головного училища садівництва» [2, 60]. ГУС стало одним з перших навчальних закладів середньої ланки у місті, на його базі в подальшому виріс Уманський державний аграрний університет.

Вище вже згадувалась і роль парку у забезпеченні водопостачання Умані. Водогін, прокладений у 30-х роках XIX ст., уже не здатний був забезпечити зростаюче населення міста достатньою кількістю питної води.

У 1892 р. Міська Дума звернулась до київського губернатора з питання про асигнування близько 15 000 крб. на заміну глиняних труб чавунними. Однак губернатор грошей на цю, безумовно корисну, справу не виділив. Чавунний водогін все ж таки було прокладено у 1899 р., але води на більш ніж тридцяти-тисячне населення міста все одно не вистачало [11, Арк. 1]. Тому, знову ж таки на основі водних ресурсів «Софіївки», у 1900 р. Уманська Міська Управа ініціювала створення повноцінної водогінної мережі для чого укладала договір з інженером Г. Л. Чорноярівим [10, Арк. 1-2], під керівництвом якого і було прокладено водогінну мережу, яка великою мірою діє в Умані і до сьогодні.

Саме налагодження оптимальної для міста мережі водопостачання сприяло подальшому стрімкому зростанню його населення до майже шістдесяти тисяч осіб напередодні Першої Світової війни.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що роль парку «Софіївка» в історичному розвитку Умані має такі основні аспекти: сприяння територіальному зростанню міста як за рахунок площі парку, прокладення вул. Садової, так і внаслідок утворення нового передмістя; розвиток культурно-освітньої сфери (переведення до Умані ГУС та загальне зростання популярності населеного

пункту завдяки «Уманському диву»); важливе значення гідросистеми парку у забезпеченні питною водою населення Умані, яке у другій половині XIX – на початку XX ст. зростало швидкими темпами.

Література:

1. Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 104 с.
2. Дендрологический парк «Софиевка» / Косенко И. С., Храбан Г. Е., Митин В. В., Гарбуз В. Ф.: Отв. ред. Кохно Н. А., АН УССР. Центр. респ. бот. сад. – К.: Наук. думка, 1990. – 160 с.
3. Козак М., Байда И. Одиссея по парку «Софиевка»: Путеводитель. – К.: ООО «Клякса», 2002. – 48 с.
4. Косенко И. С. Коротко з історії «Софіївки» // Старовинні парки та проблеми їх збереження. – Умань, 1996. – С. 49-52.
5. Косенко И. С. Матеріалізація образів гомерівської «Одіссеї» в паркових композиціях «Софіївки» як вершина геніальності Л. Метцеля // OGRODY CZARTORYSKICH: STUDIA I MATERIAJY. – WARSZAWA, 2001. – S. 49-55.
6. Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до російської казни // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць / Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України, Інститут української археографії та джерело-знавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: О. Б. Коваленко (голова) та ін. – К.: Стилюс, 1999. – 249 с. – С. 93-97.
7. Мердер А. 1828 г. // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVIII. – С. 15.
8. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія / Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В. та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
9. Роготченко А. П. Уманское чудо. – 3-е изд. стер. – К.: Будівельник, 1984. – 96 с.
10. Уманський краєзнавчий музей (УКМ). – № 56/16 [Договор на строительство в Умани водопровода от 5 января 1900 г.]. – 4 арк.
11. УКМ. – № 56/16/1 [Палий А. Уманский водопровод (машинопис)]. – 4 арк.
12. Чорномиз В., Серякова Н. Історія уманських передмість // Уманська зоря. – 2001. – 31 жовтня. – С. 2-3.
13. Jaroszewski Tadeusz Stefan. Wychowanie pojetny gradywa. Wiadomosci o Ludwiku Chrystianie Metzllu. Materiaiy do dziejow Zofiiowki pod Humanem: Nadbitka z «Rocznika Historii Sztuki». – Tom XX. – Ossolineum, 1994. – S. 309-352.

Гупало К. М., науковий керівник проекту парку «Київська Русь»
Янченко В. В., президент Благодійної організації «Слов'янський фонд»

«Дитинець-кремль» давнього Києва: від ідеї до створення.

У вивченні, збереженні (музеефікації) та популяризації культурної спадщини давнього Києва, столиці Київської Русі особлива роль належить наочним реконструкціям, як макетним так і графічним. Як свого часу зауважив П. П. Толочко: «Какими бы ни были несовершенными эти реконструкции, без них, без моделирования архитектурного облика столицы Руси многие вопросы ее культурного и исторического развития останутся за пределами нашего познания. (Див. Древний Киев. – К., 1983. Толочко П. П. С. 121.).

Свого часу було виконано декілька макетних та графічних реконструкцій Києва.

Як приклад варто згадати макет Д. П. Мазюкевич «Київ X-XIII ст.» (Національний заповідник «Софія Київська»). Роботу консультували Ю. С. Асеев, Г. П. Толочко, В. Й. Довженко, С. Р. Кілієвич, Ю. С. Каменцов; діораму А. В. Казанського «Древній Київ» (Національний історичний музей України). Наукові консультанти Ю. С. Асеев, П. П. Толочко; 3 графічних реконструкцій – Карта-реконструкція Київ X-XIII століть. Зорин А. А., Кутовой А. И., Розенберг В. А. К., 1972. Науковий консультант П. П. Толочко.

Києвознавство знає також спроби відтворення окремих пам'яток давньоруської архітектури в натуральних розмірах. З кам'яних споруд: це Золоті ворота (реконструкція Є. Лопушинської, М. Холостенка, С. Висоцького, та церкви Пирогощі на Подолі (Ю. С. Асеев, В. П. Шевченко, В. Ф. Отченашко). Дерев'яної архітектури – реконструкція садиби X ст., дослідженої в 1972 р. (розкопки К. М. Гупало) на Контрактовій (бувшій Червоній) площі Подолу (Переяслав-Хмельницький музей архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини). Кілька років тому одним із авторів публікації, а саме В. В. Янченко, вперше була публічно висловлена ідея створення «Парку Київська Русь» – Центру культури й історії Київської Русі. Основним завданням цього проекту передбачається відтворення у форматі експозиційного комплексу цілісної системи інфраструктури Київської Русі як історичного явища.

Досягнення цієї мети відбуватиметься через відтворення образів: Дитинця древнього Києва («місто Володимира»), посаду (фрагмент київського Подолу), передгороддя, курганного комплексу, заміської князівської резиденції, сільсько-го поселення, стану кочівників, богатирської застави тощо.

Центральним об'єктом «Парку Київська Русь» має стати повномасштабний архітектурний образ дитинця стародавнього Києва, так зване «місто Володимира».

Зрозуміло, що створити в межах сучасного Києва такий комплекс практично неможливо. Тим більше, відтворити «місто Володимира» давньоруського часу

на його, так би мовити, «історичній» території, що являє собою на сьогодні щільно забудовані квартали сучасного міста.

Наша доповідь присвячена саме тій частині проекту, яка має на меті створення образу дитинця давнього Києва - «міста, точніше «города» Володимира».

На сам перед зауважимо, що поняття «дитинець стародавнього Києва» «прижилася» в науковій літературі з початком 70-х років ХХ ст. Конкретно - цей термін використав П.П. Толочко, в своїй монографії, присвяченій історичній топографії стародавнього Києва. Під поняттям «дитинець» тут розумілась центральна укріплена частина давнього Києва. Причому до територій, на яких, за думкою П.П. Толочко, вже VI - VIII ст. існували «дитинці», були Старокиївська гора та гора Замкова. «В кінці X ст. Володимир Святославович зводить довкола центральної частини міста, що значно виросла протягом X ст., нові укріплення. В літературі цей новий дитинець Києва одержав назву «Города Володимира» - писав дослідник. За 10 років перед цим, у І томі Історії Києва 1960 р. Видання, для позначення центральної, укріпленої частини міста Києва був вжитий термін «Київський кремль». «Саме він став відомий в історії під назвою «Города Володимира», - писав автор відповідного розділу «Київ - центр Давньоруської держави» М. Ю Брайчевський.

Ні слово «дитинець» ні тим більше слово «кремль» ми не знайдемо на сторінках літопису по відношенню до Києва. Тут фігурують слова «Гора», «город», «город Київ» саме в розумінні фортеці, власне міста. В Іпатському літопису під 1037 р. читаємо «Заложи Ерославъ . городъ великийи Кыевъ. (ЛѦТОПИСЬ ПО ИПАТЬЕВ-СКОМУ СПИСКУ, стб. 139)

З цього приводу, П.П. Толочко зауважив : «В представлении древних дитинец был равнозначен городу» (див. П.П. Толочко Древнерусский феодальный город - К. 1989 С- 155)

Слово «дитинець» саме в такому контексті згадується у Новгородському Першому літопису під 1097. «Томъ же лѣтъ, на ве. (весне).. горѣ онъ полѣ, а 3-й день Дѣтинѣць съгорѣ городъ;

«Дитинець» згадується і на ближчий, ніж Новгород, території по відношенню до Києва. А саме - в Чернігові. В Іпатському літопису під 1152р. читаємо: «ИзАславъ и Ростиславъ и Стославъ . видивше силу Половецкую повелѣша люде» всимъ бѣжати . изъ встрога въ дитинець»

До речі, в Києві, поруч із Старокиївською горою, існує гора, що має назву «Дитинка» (або «Клинець»). Але, судячи з того, що М.Ф. Берлінський не згадує у своїй «Історії города Киева» (книга була підготовлена у 1799-1800 рр. див. передмову М.Ю. Брайчевського, стор.20) гору під назвою «дитинка», можна припускати, що ця назва зовсім пізнього походження і до «дитинця» давнього Києва відношення немає.

Що стосується етимології самого слова «дитинець», то це питання на нашу думку залишається до кінця не з'ясованим і потребує подальших досліджень.

Узагальнюючи історико-археологічні та архітектурні дослідження Києва другої половини ХХ ст. можна зробити наступний висновок: історичним ядром давнього Києва був його дитинець або кремль, що одержав у науці назву «город Володимира», по імені великого київського князя Володимира Святославовича, хрестителя Русі, що правив з 980 по 1015 рр.

«Місто Володимира» в давнину розташовувалося на Старокиївській горі - мисовидному виступі київського плато, що більш ніж на 90 м. височіє над Дніпром. Старокиївська гора була заселена із глибокої давнини, а наприкінці V-початку VI ст. тут, відповідно до літописів і археологічних розкопок, будується «град Кия» - найдавніше київське городище, що поклато початок більш ніж півторатисячолітній історії міста Києва. В «граді Кия» було споруджено кам'яне язичеське святилище - капище. Городище було обгороджено валом і ровом.

В IX - X ст. територія Старокиївської гори за межами городища стає місцем поховання киян, над їхніми могилами були насипані сотні більших і менших земляних-курганів. На території самого ж городища були розкопані фундаменти кам'яної будівлі, які можливо, були залишками найдавнішого кам'яного палацу Києва часів княгині Ольги. Іншу князівську резиденцію, так званий «двір теремний», з кам'яним палацом-теремом дослідники розміщують на краю гори, зверненої убік Подолу, за межами укріплень властиво «города Києва» середини. X ст.

З приходом до влади князя Володимира, на місці курганного могильника зводиться новий адміністративно-культовий центр міста з Десятинною церквою на чолі, навколо якої розташовувалися князівські палаци і торговельна площа. Територія Дитинця давнього Києва, обнесеного оборонними валами, досягає 10 га. Укріплення мали кілька воріт: «Софіївські» - у місці перетинання вул. Володимирської та Великої Житомирської, «Михайлівські» - навпроти відновленого Михайлівського Золотоверхого монастиря і «Подільські» ворота - на початку сучасного Андріївського узвозу. Надалі, на території «міста Володимира», де споруджується «Великий Ярославів двір» - парадна резиденція великих київських князів, виникає кілька монастирів (Федорівський, Андріївський, або Янчин), церков (Воздвиженська, Трьохсвятительська). Територія дитинця забудовується садибами як дуже знатних і багатих киян, так і більш скромними садибами міських купців і ремісників. Примітно, що саме «місто Володимира» - древній дитинець-кремль міста Києва, стало останнім оплотом киян у їхній самовідданій боротьбі з монголо-татарами в грудні 1240 року.

Сталося так, що фактично ні однієї пам'ятки кам'яного будівництва Давньоруського часу, тим більш - дерев'яного, на території «міста Володимира» у первісному своєму вигляді не збереглося. Збереглося до наших часів і те далеко не все, що знаходилось під землею: залишки фундаментів окремих споруд, заглиблені в материк частини жител, поховання, клади та окремі артефакти.

Тому першим завданням, яке постало перед авторами проекту, була систематизація джерелознавчої бази. Саме від її достатності залежало і залежить - чи стане можливим, зрештою, виконати одну з основних складових нашої концепції: відтворити з максимальною історичною достовірністю можливий архітектурний образ Дитинця давнього Києва - «города Володимира».

Основою джерелознавчої бази для створення образу дитинця давнього Києва «міста Володимира» є археологічна карта дитинця давнього Києва. За основу археологічної карти дитинця давнього Києва прийнята Археологічна карта Київського дитинця, складена свого часу С.Р. Кілієвич, доповнена та уточнена на основі історико-археологічних та архітектурних досліджень в ме-

жах «города Володимира», що були проведені після публікації у 1976 р.

Крім того залучаються:

1. письмові джерела та образотворчі матеріали;
2. Наукові реконструкції абрисів «міста Володимира», його планувальної структури, оборонних споруд, окремих пам'яток монументальної архітектури, масової міської забудови, діорами; макети, графічні реконструкції міста тощо;
3. Наукові реконструкції давньоруських та середньовічних міст Європи та елементів їхньої забудови;
4. Етнографічні матеріали.

Автори проекту усвідомлюють, що дані нових розкопок та їх інтерпретація, а також введення в науковий обіг архівних матеріалів (маємо на увазі, насамперед, карту розкопок на Старокиївській горі Г.Ф. Корзухіної) до певної міри піддають традиційну схему формування історико-топографічної структури київського дитинця. Це, на самперед, стосується часу функціонування найдавнішого київського городища, часу спорудження його оборонного валу та рову, інтерпретації залишків капища Хвойка, так званого палацу княгині Ольги, «язицьницького пантеону князя Володимира», конфігурації оборонних валів «города Володимира», місця розташування «Софійських воріт» тощо.

Новітній погляд на історичний розвиток «київського Акрополя», як ще донедавна називали Старокиївську гору підсумував Віталій Костянтинович Козюба в статті, присвяченій «городу на Старокиївській горі» та в статті з промовистою назвою «місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф».

Безумовно, що наука невтомно рухається вперед по шляху наближення до історичної правди. Але цей процес практично безперервний. Багато з питань історичної топографії Києва, формування структури міста дійсно не прості і залишаються відкритими для подальших дискусій.

Саме тому автори проекту свідомо сформулювали ряд постулатів, що забезпечуватимуть досягнення мети:

1. Будь-який об'єкт, що коли-небудь існував в епоху на території Київської Русі, або міг існувати, має право бути відтвореним та використаним у «Парку Київська Русь - Центру культури та історії Київської Русі».

Усі історично знакові об'єкти Дитинця давнього Києва мають бути представлені в комплексі «Парк Київська Русь - Центр історії та культури Київської Русі», навіть якщо вони не існували синхронно.

2. В разі, якщо існування якогось об'єкту поки що невідомо науці, відтворення його образу у «Парку Київська Русь - Центру історії та культури Київської Русі», базується на історико-археологічних аналогах, місто-будівничій логіці та ергономії.

3. У випадку великої кількості відмінних поглядів та підходів із якоїсь проблеми існування давньоруського міста та Київської Русі у цілому, автори проекту залишають за собою право остаточного вибору.

На сьогодні маємо затверджений і узгоджений з провідними науковцями Генплан образу Дитинця стародавнього Києва - «міста Володимира» V-першої половини XIII ст. на основі прийнятої схеми дорожньо-планувальної структури, даних археологічних досліджень, з врахуванням опублікованих наукових рекон-

струкцій Київського Дитинця й наступної музейної експозиції об'єктів, що будуть відтворені. Автори проекту не ставлять собі на меті відтворення автентичної репліки Давнього Києва. Метою проекту є створення такого образу, який створює уяву про Київську Русь та давньоруське місто. Але «знакові споруди» Дитинця ПКР, як і його планувально-вулична структура, неминуче створять асоціативний ряд саме з Давнім Києвом.

Концептуальна ідея розробників Проекту - відтворити з максимальною історичною достовірністю можливий архітектурний образ Дитинця давнього Києва - «міста Володимира».

Будучи свідомі в складності такого завдання, автори проекту намагались врахувати класичні та сучасні наукові наробки¹ з археології та історії середньовічного Києва, його містобудівної структури та забудови.

Не менш важливою для авторів стала розробка культурологічної складової проекту, що передбачає для відвідувачів можливість емоційного занурення у відтворене історичне середовище середньовічного міста, відчуття своєї причетності до витоків української держави.

Була прийнята наступна хронологічна етапність формування та подальшого життя «Дитинця Києва»:

- 1 Від будівництва найдавнішого Київського городища до вокняження Олега - кінець V-IX ст.;

- 2 Від Олега до князювання Володимира IX - кінець X ст.;

- 3 Князювання Володимира Великого - кінець X - перша чверть XI ст.;

- 4 Князювання Ярослава Мудрого - перша чверть XI - середина XI ст..

- 5 Від князювання синів Ярослава Мудрого до монгольської навали 1240 року.

Згідно до Генплану територія Київського Дитинця, що буде відтворюватися, поділяється (до певного рівня умовно) валом «найдавнішого київського городища» на два окремих музейно-експозиційних комплекси:

1. В «Град Кия».

2. В «Місто Володимира».

Будучи певні щодо моменту «розпізнання образу» Давнього Києва в образі Дитинця ПКР в цілому (в метафізичному розрізі), автори проекту були вимушені звернутися до діахронного аспекту проблеми, а саме: як відтворити 700-річну

¹ Див. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева.- Киев., 1982.- С. 23-36.

Крім того були враховані реконструкції планів давнього Києва: О.М. Тихонович, М.М. Ткаченко Древній «Київ-град». Спроба відтворення плану Верхнього Києва X-XI століття // Архітектурні пам'ятки. К., 1950.-С.7-17;

Діорама «Древний Киев». Автор-виконавець А.В. Казанський. Наукові консультанти Ю.С. Асеев, П.П. Толочко.- Національний Історичний музей України;

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва.-К., 1970.-С. 128-129. В книзі розміщено: «Київ X-XIII ст. Реконструкція архітекторів О.Д. Зоріна, О.І. Кутового, В.О. Розенберга, С. Г.Сазонова, виконана під керівництвом П. П. Толочка;

Зорин А.А., Кутовой А.И., Розенберг В.А. К., 1972. Карта-реконструкция Киев X - XIII веков.

історію Давнього Києва в обмеженому просторі будівельного майданчику (10 га майже в сорока кілометрах від розташування оригіналу)?

Для цього прийняте рішення: в структурі Дитинця ПКР виділити територію «Городище поганського часу» (або «Городище періоду Кия - Ярополка»), що відтворює історію Київської Русі до надбання християнської релігії. Автори проекту свідомо пішли на обмеження елементів структури Києва літописної доби (Гордятин, Нікіфоров, Чудин «двори») задля того, щоб відтворити образ слов'янського городища поганських часів (періоду Кия - Ярополка).

Образ городища язическої доби, що являє собою перший крок проекту, планується створити на частині Дитинця ПКР, на площі, автентичній його історичному аналогу (2 гектари).

В основу Генплану Дитинця давнього Києва-«міста Володимира», що буде відтворено, покладено реконструкцію планування «міста Володимира», запропоновану свого часу Ю.С.Асеевим. (Архитектура древнего Киева. Киев 1982) Співставлення схеми контурів образу Дитинця «Міста Володимира» V - першої половини XIII ст., що буде відтворено у Парку Київська Русь з опублікованими реконструйованими контурами оборонних споруд «Міста Володимира» засвідчує, що як за своєю конфігурацією так і за площею вони майже співпадають.

На «своїх» місцях стоять пам'ятки кам'яної архітектури та трое воріт: Софійські, Михайлівські та Подільські. Відповідно до : реконструйованої історичної топографії та соціальної структури «міста Володимира» (Ю.С. Асеев, П.П.Толочко), відтворюють образ структури дитинця Києва кінця X- першої половини XIII ст.

Язическа епоха (кінець V - 70 роки Хст. буде відтворена в межах найдавнішого київського городища - «Градї Кия», окремими музейними експозиціями. Уявлення про місто Київ перед початком князювання Володимира має дати реконструкція княжого двору «в градї». Що стосується язического могильника, то уявлення про характер поховань цього періоду дасть реконструйований курган в Парку Київська Русь, але за межами Дитинця.

Загалом, такий комплекс, з одного боку, відтворює специфіку варяго-слов'янського будення та життєвого формату на слов'янській території дохристиянського періоду, а з іншого надає можливість ілюстрації загальноєвропейських тенденцій історичного розвитку.

Щодо загального образу Дитинця ПКР пізнішого часу (X - XIII століття), в тому вигляді, який показаний на Генплані, то, з одного боку, він дає можливість познайомитись із загальним образом і специфікою типового міста часів Київської Русі, а з іншого, завдяки «знаковим спорудам», з історією найбільш показного міста цього часу і цієї території - Києва.

Якщо конкретизувати, то варіант авторів проекту ПКР передбачає «зональний» підхід до створення образу Дитинця. В найкоротшому викладенні, ці «зони» слід характеризувати наступним чином:

- В зона «городища поганських часів»;
- В сакральнo-палацева зона (Десятинна церква, або монастир, та комплекс князівських палаців X століття);
- В зона «Великого Ярославого дворища»;
- В дві зони монастирів (Янчина та Федірівського);
- В торговельна зона;

- В реміснична зона.

В загальному обсязі, за думкою авторів проекту, такий підхід є єдиним шансом образного відтворення історії Київської Русі, як держави, та її столичного міста на протязі всього її існування, від створення до часів монгольської навали.

Монографії:

Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева. СПб, 1820 Максимович М.А. Собрание сочинений. К., 1877. Т. 2. С. 97, Закревский Н. Описание Киева. М., 1986, Атлас.-Плани 1-3,5, Петров Н.И Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897.

Щероцкий К.В. Киев. Путеводитель 1917г. К., 1994.

Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА.-1956.-№52.

Каргер М.К. Древний Киев. М.-Л. Т.1

Каргер М.К. Древний Киев.- Т.П., М.-Л., 1961

Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. К., 1964,

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970.- С. 72-81

Толочко П.П. Древний Киев. К., 1976, Толочко П.П. Древний Киев. К., 1983

Київ Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи. К., 1982, Килиевич С.Р. Дитинець Києва IX-первой половины XIII веков.-К., 1982.

Статті:

Кілієвич С.Р. Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва, К.Є 1976, с. 179-213

Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955р. // Археологія, Т.ХС, с.122-135

Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989рр., К., 1993.

Я. Є Боровський, 1.1. Мовчан Південні (Софійські) ворота в оборонній системі київського дитинця// Історія Русі -України (історико-археологічний збірник)., К-1998, с. 84-91 Мовчан І.І., Козловський А.О., Івлєв М.М. Рядова забудова Верхнього Києва в кінці X- на початку XIIст.(за результатами досліджень останніх років) // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-Xст. К., 2004. с. 192-199

Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі/ Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-Xст. К., 2004. с. 139-152 Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф// Стародавній Іскоростень і слов'янські гради, Т.І. Коростень, 2008., с. 237-271

Комар А.В. «Боричів» и Боричев увоз» древнього Києва// Стародавній Іскоростень і слов'янські гради, Т.І. Коростень, 2008., с. 192-225

Климовський Сергій Гради Кия и Владимира: тип и время постройки укреп-

лений// Старожитності Верхнього Придністров'я, К., 2008, с. 43-57

Г.Ю. Івакін, О.В. Манігда, О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин, П.Л. Зікін, Ю.В. Лукомський Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2007р.// Археологічні дослідження в Україні 2006-2007, с.127-132

Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, Д.Д. Йолшин Археологічні дослідження території навколо Десятинної церкви 2007р. //Археологічні дослідження в Україні 2006-2007, с. 122-126

Зуммер В.М., професор. Працював в Остерському краєзнавчому музеї у 1952-1956 рр. старшим науковим співробітником

ОСТЕРСЬКИЙ ГОРОДОК І ОСТЕРСЬКА БОЖНИЦЯ

Існує своєрідна розбіжність думок у дослідників, що писали про «Остерську божницю». Одні, виходячи з аналізу архітектурних прийомів, розглядають її, як побудовану Володимиром Мономахом (кінець XI ст.). Інші, аналізуючи живописні форми її стінопису, одсувають її до середини I кінця XII ст., часів Юрія Долгорукого чи Всеволода Велике Гніздо. Як побачимо далі, мають рацію і ті, і інші: розпис стін божниці не одночасний її побудові.

I

Місце старого Остра, на горбі, на березі річки Остер, недалеко від впадіння її у Десну, відзначено для нас руїнами «Остерської божниці». Зараз це місце на території села Старогородки, що вже злилося з Остром. У самій назві своєї село зберігає пам'ять про старе місто, що тут колись було. За літописом від X до XII ст. знаємо ми три обличчя старого Остра, «городця на Востри» (город — як обгороджене місце, як укріплений пункт).

Це:

1. Укріплення проти нападів степовиків, кочових тюркських племен у низьці інших укріплень, що захищали древньоруську державу зі Сходу та з Півдня.
2. Княжий двір, центр приватновласницького господарства князя, де знаходилися його отари й запаси.
3. Спорний військовий пункт під час міжкнязівських усобиць.

1) Розказавши під 988 роком про перемогу Володимира Святославовича над печенігами, літопис наводить далі такі слова Володимира: «И рече Владимир: се не добро, еже есть мало городов около Киева, - и нача ставити города по Десне и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне». (Сводная летопись, изд. 1876 г., стр. 89.)

У свідостві літопису істотно відмітити, що ці «города» входили у систему укріплених оборонних ліній по кордонах Русі. Підвищене місце, природна фортеця, - горб над річкою, або, ще краще, біля злиття двох річок, укріплений ровом, валом, дерев'яним тином з дерев'яними ж спостережними баштами по кутах; а всередині огорожі — княжий терем, приміщення для залоги, стайні, поварні, льохи. Для охорони городів набиралися «кращі» люди з князівської дружини. Під захистом укріпленого пункту могли селитися землероби і ремісники. Під час нападів ворогів вони укривалися за стінами дитинця-кремля, допомагаючи там при обороні. Таким був, треба думати, й город на Востри Володимира Святославича. Це — перше обличчя Остерського городка: військо-

вий заслон від нападів степовиків у низці захисної оборонної лінії.

Але під 1093 роком, через сто років, літопис знову сповіщає, що князь Переяславський, Володимир Всеволодович Мономах, «заложи́л город на Востри».

Це не повинно нас дивувати. Як побачимо далі, такі дерев'яні городці «ставились», «разводились», відновлялися знову. Не можна поки ще твердити, що город на Востри Володимира Святославича був саме там, де й Остерський городок після нього. Та розташування їх на горі, при впадінні річки Остра в Десну, таке, що, як каже старий дослідник, «не можна думати, щоб Володимир, будуючи укріплені пункти по Десні й Остру, міг упустити таке місце».

Остерський городець входить потім до складу переяславського князівства Володимира Мономаха, як «пригод» Переяслава. Володимирові Святославичу доводилось боротися з печенігами, - у часи Володимира Мономаха їх змінили половці. Спершу, як князь переяславський, а потім, ставши великим князем київським, Володимир Мономах організовує оборону від половецьких наскоків не тільки кордонів переяславського князівства, але й усієї древньої Русі. «Добрый страдалец за землю русскую». Мономах спонукає князів на спільні походи проти половців у степ.

2) Побудувавши (відновивши) городець Остерський, Володимир Мономах віддає його у приватну власність своєму молодшому синові Юрію (Долгорукому), і той володіє ним, будучи князем суздальським. Військовий городок, що захищав у низці інших укріплень руську землю від нападів кочовників. Остерський городець набуває тепер приватновласницьких рис феодальної княжої садиби, господарського центру, куди князь стягає всяке добро.

1141 року Всеволод II Ольгович, що ворогував з Юрієм, користуючись від'їздом Юрія до суздальської землі, захоплює у Остерському городці коней, рогату худобу, овець і інше майно Юрія, що там було, - ці свої запаси князі називали «жизнь».

3) Князь суздальський, «Колумб Поволжья», що був жонатий на половчанці і користувався допомогою половців у міжкнязівській боротьбі, Юрій Долгорукий прагне заволодіти великим князівством київським. Два городці, Московський, на південно-західному кордоні суздальської землі, по дорозі на Чернігів, і Остерський, ближче до Києва, правлять Юрію за оперативні пункти для цього оволодіння Києвом. Здобути Київ вдається Юрію тільки після третього походу. Він помирає великим князем київським і поховано його біля Лаври, на Спасі Берестовському, в родовому монастирі Мономаховичів.

Обставини одного попереднього, невдалого походу на Київ характеризують значення для Юрія Остерського городка.

Навесні 1151 року Юрій чекає в Остерському городці на двох князів, своїх спільників. Князі припливають на човнах річкою Остер, тоді ще багатоводною і судноплавною. Тут вони святкують свято пасхи і іменини Юрія і вирушають звідси у похід на Київ. Але відбити Київ у небога Юрія, Ізяслава Мстиславича, не вдалось. Одного з князів — спільників Юрія поранено на смерть під час бою, з дружини Юрія одних вбито, других поранено.

Переможці дозволяють Юрію побути в Остерському городку місяць під умовою, щоб після того він подався до Суздаля; інакше вони його у городку «осядять». Юрій

затримується у городку більш місяця, - і Ізяслав облягає

городець Остерський. Юрій довго відбивається, зачинившись з синами у фортеці, але, не одержавши нізвідки допомоги, вимушений відійти до Суздаля.

У наступному 1152 році, вороги Юрія Долгорукого, Ізяслав Київський і його спільники, зібравшись, вирішили знищити «Юрієво гніздо», «Остерський городок, в нем же Юрій пристанище имаше». Князі пішли з військом на Городецъ -» і шедше разведоша Городок Юрьев и пожго и»: розметали дерев'яні будови по колодах і спалили їх. У зв'язку з цим вперше згадується про єдино зацілілий до наших днів пам'ятник Остерського городка, так звану «Юрієву Божницю»: «церковъ же бе в нем (у городку) св. Михаила камена, а верх ея деревом нарублен, и то сгоре». (Воскресенская летопись, изд. 1856 г., стр. 56.)

Довідавшись у Ростові про розорення городця, Юрій погрожує ворогам: «оже есте мой Городец пожгли и божницу, то я ся тому отожду противу», і палить пригороди Чернігова.

Відновлює Остерський городок тільки у 1195 році, після смерті Долгорукого князем київським, вже його син, князь суздальський Всеволод Велике Гніздо: це він «посла тивуна свого Горю с людьми в Русь, и созда град на Городци на Востри, обнови свою отчину.» (Лаврентьевская летопись, изд. 1872 г., стр. 391.)

2

Єдиний уламок старого Остра, - Остерська божниця, - невеличка фортечна капличка. Наявність культового спорудження у чисто кріпосному ансамблі диктувалася традиціями феодалізму: у середньовіччі не було замка без замкової капели. Оскільки звідси війська виходили у бій, то треба було перед походом одслужити молебня про дарування перемоги, окропити «на щастя» освяченою водою війська, що вишикувалися перед порогом божниці. Присвячення Остерської божниці «начальникові небесних воїнств», архистратигів Михайлові підкреслювало це військове і двірське значення замкової капели: Михайло вважався за захисника візантійського імператора і візантійського війська, - після прийняття християнства східними слов'янами його стали вважати за захисника руського князя і його дружини.

Феодальне дріблення колись то єдиної древньоруської держави, тривожні часи міжкнязівських усобиць відбиваються на приватному характері будівництва, менших масштабах будівель, спрощенні будівельних завдань.

Такі маленькі церквочки, де, як у Остерській, всі розміри не перевищують півтора десятки кроків, ми знаємо. Але іноді вони повторюють у мініатюрі всі елементи типової будови великого храму. Такі, напр., Предтеченська (кінець XII ст.) церкви Київської Лаври. Купол на барабані, що спирався за допомогою парусів на чотири стоячі посередині будови стовпа; чотири коробових склепіння, що хрестом розходилися з-під купола по сторонах світу і покриті вписаний у квадрат грецький рівнокінцевий хрест плана; три півкруглі вівтарні виступи — ніші - абсиди, - обов'язкові і для цих маленьких каплиць, що їх розміри, наприклад, у Троїцькій, визначаються прогоном воріт. - Остерська божниця, храм з двома внутрішніми стовпами із однією вівтарною нішею-абсидою, що виступає, спрощує цей храмовий тип.

План божниці, від якої тепер збереглася тільки вівтарна ніша і частина східної стіни, установив на основі зроблених ним розкопок фундаменту Митр. Ол.-р. Константинович; він опублікував цей план 1896 р. у «Киевской старине» («Киевская старина», год 15-й, том IV, ноябрь, стр. 129-139.) («Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке»). Дані статті його перевірено розвідувальними розкопками, що їх провів влітку 1923 тодішній завідувачий Остерським музеєм А. Г. Розанов. Фундаменти стін і двох опірних, своєрідної форми (глаголем) стовпів були знайдені близько від поверхні під дерновим шаром. Кладка, з цегли і пісковику, виявилась аналогічною кладці вівтарної ніші. Поблизу було знайдено дрібні шматки штукатурки з плямами фарб, - залишки фрескового розпису, - і фрагменти голосників — резонаторів. Не пощастило виявити тільки, крім південної стіни, підмиті водами Остра, також фундаментів західної стіни: їх було розібрано чи не 1897 р., коли тут поховано було як раз автора публікації про божницю М. О. Константиновича, поміщика і власника землі, де стояла божниця.

Підчас своїх розкопок, Константинович знайшов «часть (північного) свода, упавшую сверху и в целом виде сохранившуюся в земле». Треба згадати, що такі склепіння розходилися на північ, південь та захід і давали божниці повну конструкцію підкупольного хреста з тим винятком, що замість східної руки хреста прилучалася вівтарна абсида, а східну пару опірних стовпів заступали пілястри, що виступали з вівтарної арки. На нижній поверхні попружної арки, що заступала східну руку хреста, накреслено вістрям подвійні кола; тут були 10 медальйонів з фресковими погрудними виображеннями мучеників севастьянських. 30 других таких виображень розміщувалися по 10 на 3-х інших, не віцілих арках. Південний пілястр, виступаючи з передвівтарної арки, мав на горі рештки п'ятої арки, що перекидалися з нього на відповідний внутрішній стовп.

Але головне спрощення будівельного прийому, - це те, що у церкви кам'яної св. Михайла «іверх бяше нарублен деревом (и то сгоре)». Про що говорить таке дерев'яне завершення кам'яної системи склепін? Чи не про те, що, поспішаючи якомога скоріш внести до дії незакінчену кам'яну будову, будівники накрили її немов дерев'яним ковпоком? Кам'яного верха божниці так і не одержала. Рід час реставрації «церкви стародавнее мурованое опустелое» у XVII ст., верх її знову був зроблений дерев'яний: він згорів від блискавки 1753 року. Після цього божниця вже не відновлялася, а тільки руйнувалася. Річка Остер, що протікала тоді саме під горбом, підмила берег, і південна стіна божниці звалилась під укіс. Цеглини з руїн порозтягали — на будівництво гуральні, на селянські печі.

3

Зовнішня вівтарна стінка Остерської божниці справляє дуже мальовниче враження. Це те, що зветься *opus mixtum*, «змішана кладка» стіни. Старий будівник не закриває стінку штукатуркою, він одверто показує, як викладено стіну з різних матеріалів, - цегли, цементу, каменю, - використовуючи для своїх художніх цілей їх колорит і фактуру. Різноманітне враження від кладки досягається чергуванням широких смуг блідо-рожевого цементу і вузьких цегляних плит різних відтінків, від жовтого до темно-червоного. Вдвічі більша широчина цементної смуги досягається схованим внутрішнім подвійним рядом «утоплених» цеглин,

замаскованих зовні цементною обмурівкою. Крім цегли і цементу до кладки введено і інші матеріали. Понизу будови тягнеться широкий коричнево-червоний «пояс» з великих блоків каменю - пісковику (як видно, місцевого добування); вгорі — подвійне «намисто» з круглих сірих буличників. Цемент вилощується в обріз, - кожна цеглина, кожний буличник виступає, підкреслений чорною рисою тіні. «Змішана» кладка у 20-30 роках XII ст. була змінена новою технікою «різношарової» цегляної кладки, без використання інших матеріалів крім цегли, і без застосування прийому схованих, «утоплених» рядів цегли. У XII ст. кладку Остерської божниці можна б було б пояснити хіба як «запізнилу репліку техніки змішаної кладки». (Ю. С. Асеев. «Архитектура периода феодальной раздробленности (ХП-ХШ в.) Академия архитектуры Украинской ССР, Институт истории и теории архитектуры. История архитектуры Украинской ССР, том 1, Киев, 1952. стр. 119.) «Остерська божниця безперечно належить до числа будівель Володимира Мономаха, про що переконливо свідчить типова для XI ст. кладка її стін в техніці *opus mixtum*» (змішаної кладки). Літописне повідомлення під 1098 роком про закладку Володимиром Мономахом міста «на Востри», очевидно, може служити вказівкою і на час будівництва храму, говорить М. К. Каргер. (М. К. Каргер, «Розкопки в Переяславі Хмельницькому в 1952-1953 рр.» Академія Наук Української РСР, Інститут археології. «Археологія», том IX. Київ, 1954. стр. 18. (Розкопки в Переяславі Хмельницькому відкрили фундаменти двох «двохстовпних» малих одноабсидних храмів, «характерних для архітектурних ансамблів князівських, а, можливо, і боярських вотчин другої половини XI ст.» (Там же, стр. 17.) Відносячи до цього типу і Остерську божницю, як третій храм, який зберігся на території Переяславської землі, М. К. Каргер стежить далі, як цей «розроблений у другій половині XI ст. переяславськими архітекторами тип малого одноабсидного храму князівської та боярської (?) вотчини продовжував розвиватися аж до другої половини XII ст.» (Там же, стор. 19.) Можна вказати додатково ще такі риси подібності Остерської божниці до нововідкритих переяславських церковок, як: заглиблення, «засори», що відділяють півколо вівтаря від «тріумфальної» арки; хрещаті кутові зовнішні пілястри.

Є і відмінності: два внутрішні стовпи в Остерській божниці віднесені на захід, тоді як у переяславських церковках вони — східні, присунуті до вівтаря. Ще: переяславські церковки по своєму призначенню усипальні, тоді як Остерська божниця являється «придворною капелою замка». (Ю. С. Асеев, як вище, стор. 118.)

Але кажуть: опуклі знаки на бічній стороні цеглин Остерської божниці — півколо що спирається на розвилку («тризуб»), - це знаки власності Юрія Долгорукого. Те, що майсти ставили на цеглинах не своє персональне клеймо, а знак власності князя, вказує, що і самі вони були власністю, холопами Юрія. (Б. А. Рыбаков, «Советская археология», 1940, №6, стр. 249.) Але знак Юрія являє собою мало відмінний знак його батька, Володимира Мономаха, і крім цього знака на цеглині божниці є й більш архаїчний знак — з двох скісних ліній кутом.

4

Живопис стін Остерської божниці, в ряді других пам'ятників древньоруського

живопису, дає картину місцевого засвоєння візантійського мистецтва. Візантійський монументальний живопис часів імператорів-Македонян і Комнінів пишноту церемоній візантійського двору переносив на небо: «Коли такі розкішні церемонії імператорського двору, то які ж вони при дворі царя небесного!», писав візантійський панегірист. Фрески (живопис водяними фарбами по сірій штукатурці) Остерської божниці, у яких дослідники схилиються бачити твори «майстрів київської або, точніш, чернігівської школи», «ясно показують, як ці майстри спромоглися дати оригінальне перетворення для всього, що здобуто зі сторони і в якому напрямку йшов розвиток. (В. Н. Лазарев. «Живопись и скульптура Киевской Руси», - в «Истории Русского Искусства» Института истории искусств Академии Наук СССР, том I, 1953 г., стр. 212, 231-132, 458) Церемоніальна нерухомість похваляється. Трактовка догматичної богословської теми просякає почуттям. У абстрактному церковному мистецтві посилюються елементи земної дійсності, людяності, реалізму.

У лобі вівтарної ніші представлено урочисте моління. На церемоніальному помості, який підсовували під ноги імператорові, щоб підвищити його над оточуючими, стоїть з молитовно піднятими руками «цариця небесна». Почесну варту біля оранти («тієї, що молиться») тримають двоє старших ангелів, архангелів, з військовими знаменами, у розшитих дорожочними каміннями одягах візантійського імператора, - (архангел від Марії зліва - це якраз архангел Михайло, якому була присвячена божниця: над головою його ще читався напис «...ИХА...»). Ці три постаті, зближені в зеніті німбами, далі розходяться відповідно до течії ліній вівтарної ніші, яку вони розчленовують: Марія — по середній, що ділить, ангели — по краях. «Імператорський» одяг архангелів виконано ще «відсталою» технікою фрески, що імітує мозаїку. Але середній жіночій фігурі засвоєна вже нервовість, витонченість, витягнуті пропорції, які відзначають напр., богородицю, що благословляє Кирила і Опанаса у південному вівтарі киево-кирилівської церкви (після 1146 р.) і всі три фігури поставлено вже вільно, вони спирають вагу тіла тільки на одну ногу, одставивши другу.

Під цією групою цариці з її охоронцями, у дальшому ярусі вівтарної ніші розгортається фризом виображення церковної відправи причащення (Євхаристії). Коло центрального стола з церковним посудом стоять ангели-диякони у білих одягах. Праворуч і ліворуч двічі повторена фігура христа-священника: він подає учням-апостолам, що підходять до нього по шестеро - зліва хліб, справа чашу з вином. Така штучна композиція — це полемічний випад проти практики західної католицької церкви, де мирян причащали тільки хлібом, а і хліб і вино одержували саме духовництво, клір.

Три довгих вікна абсиди, що поділяють абсиди, що поділяють окремі фігури церковників у третьому ярусі стінопису божниці, своїми заокругленими верхами врізується у фризи євхаристії. Приневолений зважати на це, стінописець планує композицію в залежності від вікон. Над круглим вирізом центрального вікна, що йому вгорі відповідає постать оранти, художник надбудовує стіл («престол») з балдахіном над ним («киворій»). Тонкі, окреслені різнобіжними рисами, як на київській Михайлівській мозаїці, колонки киворія, розходячись до низу, убирають у себе округлий верх вікна. У проміжку між середнім та крайніми вікнами стінописець малює, симетрично праворуч і ліворуч, постаті ангелів-дияконів і двічі

повтореного Христа. Білі плями одяг ангелів, ледве порушені перебоєм збірок, зроблено у широкому фресковому проїмі.

Простим спокійним постатям ангелів, що ритмують з вертикалями колонок киворія, контрастує різко виражений дух христа, що зустрічає, над вирізом бічних вікон, такий самий відповідний рух головних апостолів, які підходять першими: ліворуч — Петра, праворуч — Павла. Постаті, що схилиються над вікном; зближені руки; крива, сходинкою, лінія повислих плащів, - послідовно повторюють півкола верхів крайніх вікон праворуч і ліворуч і надзвичайно вдало використано для 12-тьох апостолів, що по 6 підходять до христа по причастя. Довелося показати тільки по три передні постаті, троє інших визирають із-за них, але цю тісноту розв'язано в бурхливому ритмі руху. Замість розмірної статистичності мозаїчної євхаристії у Софії київській, бачимо ми в Остерській божниці стрімливий натиск схвильованого натовпу, вихор плащів. У послідовному ряді трьох київських Євхаристій, - Софійської, Михайлівської, Кирилівської, причащення апостолів Остерської божниці, через свою вільність і експресивність, знаходить собі місце тільки після Кирилівської.

-«Композиція євхаристії (в Остерській божниці) дана у тому вільному мальовничому варіанті, що був, як видно, нав'язаний мозаїками Михайлівського монастиря», і це дає В. П. Лазареву підставу приписати «напівстерті Фрески Остерської божниці київським, або, що ймовірніше, місцевим чернігівським майстрам». Там же, стр. 212.

Під ярусом причащення апостолів в Остерській божниці є ще дві смуги живопису — отці церкви і «убриси», - декоративні драпіровки. Шестеро виображень на весь зріст церковників, укладачів літургійної служби, по одному між вікнами, по двоє по краях — відмінні і від Софіївських мозаїчних, графічно-психологічних, і від Кирилівських фрескових, монументально-ритмічних, що повільно схилиються і однаковим рухом розгортають свої сувої: у Остерській божниці вони переважно мальовничі. Жовтогаряча, у синьому тлі, одяг одного, жовті по омофору хрести другого, при старій простоличності й нерухомості постаті, говорять про суто колористичні завдання художника.

Зараз у нижній своїй частині ці виображення де-не-де осипалися. Це дає змогу бачити, що підготовчу під фреску штукатурку наведено на стіну зовсім такої-ж кладки, як зовнішня: з поясом блоків червоного пісковика, з чергуванням виступаючих рядів цегляних плит і відступаючих всередину,

закритих цементом утоплених рядів цеглин, - навіть цементний ряд обрізаний вістрям до виступу цеглини, як і зовні. Можливо, що первісна Мономахова божниця і не мала на меті розпису: відомі такі церкви Юрія Долгорукого у Заліській Русі з білими кам'яними, позбавленими розпису стінами. Розписано Мономахову божницю вже після Михайлівської і Кирилівської київських, при останньому її відновителі, Всеволод Велике Гніздо, 1195 року. Це розв'язує невідповідності: як то будова «Юрія Долгорукого» може зберігати у XII ст. мішану кладку? Як то її, виконані до руйнації божниці у 1152 році Фрески «можуть бути навіть пізнішими мозаїками Михайлівського монастиря і Фресками Кирилівської церкви?»

«Року 1695 полковник козацький Константин Мокієвський улаштував у Мо-

номаховому храмі приділ св. Троїці: цей приділ був улаштований угорі при західній стіні храму на так званих полатах (хорах). На стінах була написана тоді битва козаків з татарвою і на першому плані бачили тут самого Мокієвського у повному козацькому вбранні». Де ж помістити його, приділ, прикрашений світським живописом, що про нього оповідає «Описание Черниговской епархии?» («Историко-статистическое описание Черниговской епархии», кн. 5. Чернигов, 1874. стр. 422-423.) Мономахів храм, не дивлячись на його малі розміри, міг стати при західній стороні хори: хід на гори міг бути зроблений у товщі стіни. Але, вірніше буде припустити, що свій приділ Мокієвський улаштував у наново прибудованім до Мономахового храму притворі.

Руїни Остерської божниці були укріплені 1903 року архітектором П. П. Покришкіним «предохранительной крышей и подпорной (з півдня) стенкой»; було докладено і зашклено вікна, верх проліта абсиди був забраний металевою заскленою переборкою, а внизу було влаштовано дерев'яну перегородку з дверима, що замикались.

Після німецько-фашистської окупації Остра, комісія, що обслідувала стан божниці 11 липня 1949 року за дорученням виконкому Остерської районної Ради Депутатів трудящих, встановила такі пошкодження пам'ятника. З божниці зірвано було залізні листи покрівлі, - підчас дощу і снігу стіна, прикрашена всередині фресками, намочила, штукатурка відставала і частини старого живопису обвалювались. Від верхньої частини перегородки зберігся тільки металевий перепліт, все скло було розбите. Нижня дерев'яна частина перегородки з дверима була вирвана. Вирвано було рами з вікон божниці, - дощ заливав фрески і через вікна, і з того боку, де була перегородка, загрожуючи старому живопису дальшим змиванням.

Викришилася й оголилась основа опорного контрфорсу південної сторони божниці, що могло привести до нового обвалу. Божницю ніхто не охороняв.

На сьогодні (1960 рік) територію історичного пам'ятника площею 1 га обнесено по низу горба огорожею, і у цих межах вона не входить в число земель, закріплених згідно з Державним Актом у користування сільськогосподарської артілі ім. Леніна Старогородської сільради. (Рішення №807 виконкому Остерської райради Депутатів трудящих від 2. XII. 1952 року). За цей час проведено такі роботи по відбудові пам'ятника.

Божницю накрито новою залізною покрівлею. Встановлено все скло металевої переборки. Зроблено наново дерев'яну перегородку низа з дверима, що замикаються. Встановлено і зашклено рами вікон. Докладено і укріплено опорного контрфорса південної сторони. Передбачене оголошення площі кремля Остерського городка художньо-історичним заповідником дасть змогу забезпечити охорону пам'ятника; провести на його території планомірні розкопки; укріпити і скопіювати фрески, що осипаються; відкрити і укріпити фундаменти, що дають уявлення про план і конструкцію божниці; організувати на території кремля невеличкий музей старого Остра для екскурсантів, що відвідують пам'ятник. Варто-б видати для них екскурсійну брошуру.

Коваль О.В., завідувачий історичним музеєм ВІКЗ

Психологічний портрет князя Андрія Боголюбського на фоні епохи

Ця стаття про сина Великого князя Київського Юрія Довгорукого-Андрія Боголюбського, відрізняється від інших спробою зрозуміти психологію людини ранньофеодальної держави Київська Русь увійти в її духовний світ зрозуміти мотиви його дій під час прийняття важливих політичних рішень.

Наукові статті про Андрія Боголюбського можна розподілити на три групи: В першу увійдуть роботи де князь виступає як мученик повторивши подвиг страстотерпців Бориса та Гліба про що він сам сказав в останню мить свого життя порівнюючи себе зі своїми далекими пращурами по лінії Рюриковичів... Нагадаємо, що родинною реліквією князя Андрія був меч святого Бориса, який висів над ліжком і був вкрадений Анбалом Ясіном на передодні вбивства.

Другій групі статей треба дати назву робіт Лева Тихомирова «Андрей Боголюбский как носитель идеи самодержавия. Монархическая государственность». Ці твори тенденційно підкреслюють, що Андрій Боголюбський намагався закласти підвалини монархічного устрою майбутньої Московської Русі. Для авторів цих статей Володимиро-Суздальський князь є прямим нащадком Рюриковичів які заснували ранньофеодальну державу Русь. Інше направлення статей на цю тему отримала назву «Андрій Боголюбський в боротьбі за старшинство».

Третя група написані як автобіографії, перелік історичних подій 12 ст.

З переліку творів яскраво виділяється робота Бориса Богоявленського «Страсти по Андрею». Епіграфом до неї є слова великого російського поета і драматурга А. К. Толстого: «Сейчас я ищу – и не могу найти – сюжет для драмы в до татарском периоде нашей истории... Андрей Боголюбский убит был пьяницами и трусами, а мне нужно было что-то другое».

Формат цієї статті не дає можливості крок за кроком йти за об'єктом дослідження, але обійтися без автобіографічних подій не маємо можливостей. Як завжди в якості дати народження нашого персонажа фігурує 1112 або 1110 роки. М.М. Карамзін в творі «Предания веков» та інші історики пишуть про вдалі походи діда А. Боголюбського Володимира Мономаха проти половців. Наслідком цих перемог став династичний шлюб його сина Юрія Довгорукого з онукою великого хана половців Шарукана-Аепой, яка і стала матір'ю Андрія Боголюбського. До Візантійської династичної крові Мономаха була додана кров східних кочовиків, які запанували на величезних просторах причорноморських степів. Однак академік Борис Рибakov в науковому творі «Петр Бориславич, поиск автора « Слово о полку Игореве», спираючись на дореволюційного історика Татищева (Том 2 стр. 137) пише, що прізвище Мономах князь отримав після походу на Херсонес; «сказуют же что он Мономахом назван от того когда он был с войском в Херсонской земле у града Кафы и устроя полки к бою ... «далі

йдеться про те як стратег міста визвав князя на герц і програв його – «Владимир же не хотя его падшего умертвить взяв жива со всею бронию привел его к своим полкам и сняв с него цепь златую драгоценную и пояс на себя возложил». Нібито після цього його почали називати Мономахом.

При створенні психологічного портрету Андрія Боголюбського на фоні епохи нам важливо знати чи могли генетичні якості половців впливати на характер князя.

Взаємовідносини Київської Русі і степових кочівників постійно привертати увагу українських та російських вчених. У науці склалися дві протилежні точки зору. Відповідно до першої рицарська Русь та хвилюючий не добрий степ, що розлився безмежним морем від «Волги і Дунаю» були споконвічними антагоністами (Рибаків В.А. «Слово о полку Игореве» Москва, 1971, стр 8). Прихильники цієї точки зору вважали, що кочівники лягли важким тягарем на економіку Давньої Русі гальмуючи її розвиток (Костомаров Н.И. «Исторические монографии и исследования» - Санкт-Петербург 1903 с.112)

Прихильники протилежної точки зору підкреслювали, що взаємовідносини Русі і кочівників склалися не лише з військових сутичок, між ними існував товарообмін (Якубовский А.Ю. «Феодалное общество средней Азии и ее торговля с Восточной Европой в 10-15 вв.)

Аналіз Іпатіївського літопису за період 1055 по 1237р. «182 роки» свідчить, що половці здійснили 35 нападів, тобто у середньому один напад у 8 років. Причому пограбуванням піддавалися не вся територія держави а лише її степові околиці. Зазначимо, що такої інтенсивності нападів кочівників на Русь важко говорити про серйозну загрозу економіці держави з їхнього боку.

Якщо проаналізувати військові дії, то виявиться, що вони пов'язані з де більшого з міжусобними війнами на Русі, де половці виступали як союзники тих чи інших князів. З 57 спільних Русько – половецьких походів 53 пов'язані з міжусобною боротьбою давньо руських князів, в яких половці захищали інтереси близьких їм князів! В.Т. Пашуто підрахував, що, незважаючи на ворожнечу руських князів, половецькі напади зачепили лише 1/15 території Русі, тоді як Руські походи сягали Дону і Дунаю. (Пашута В.Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1967, с.213).

Аналіз свідчень давньоруських літописів показує, що русичі дуже швидко зупинили набіги – пограбування половців. Вже з другої половини 12 ст. напади носять характер ударів у відповідь на напади Русичів або участь у їхніх міжусобних війнах. У тих випадках, коли половці здійснюють напади на Русь, виявляється, що вони зводять рахунки зі своїми ворогами – торками. Не одноразово у літопису прямо вказується на мету нападу: «Возьмем торки их». Коли ж літописець не каже прямо, то про це свідчать напрями ударів, зосереджені на район Поросся тобто місця проживання торків.

Між половцями і Русичами було укладено 14 мирних угод. З вини половців мирні угоди порушувались двічі й обидва рази тягнули за собою серію нищівних для половців ударів русичів. Останні дозволили шість разів порушити мирні угоди, тобто, не половці завойовували Русь, а навпаки, Русь завойовувала половців.

Багато Києворуських князів завдяки династичним шлюбом були у родинних стосунках саме в Половецькому степу знаходили собі притулок опальні Руські

князі. Тому, певно, має рацію Л.М. Гумільов, коли каже: «По сути дела, у 12-13 ст. половецкая земля «Дэшт-и-кипчак» и Киевская Русь входили в одну полицентрическую державу». (Гумилев Л.М Древняя Русь с.327).

Ще в середині 11ст. колишній Газневіцький чиновник Ібн-Хасуль в своєму трактаті проти дейлемітів перераховує левоподібні якості тюрків: «Смелость преданность выносливость, отсутствие лицемерия не любовь к интригам не воспримчивость к лести страсть к грабежу и насилию, гордость свободу от противо естественных пороков, отказ выполнять домашнюю работу, и стремление к командным постам. Все это высоко ценилось оседлыми соседями кочевников, ибо среди перечисленных качеств не было тех, что связаны с повышенной пассионарностью а именно: честолубия жертвенного патриотизма, инициативы, мессионерства, отстаивания самобытности, творческого воображения, стремления к переустройству мира. Все эти качества остались в прошлом у Хуннских и Тюркитских предков, а потомки стали пластичными и потому желанными в государствах изнемогавших от бесчинств собственных субпассионариев. Умеренная пассионарность тюрков казалась арабам, персам, грузинам, грекам панацеей» (Гумилев Л.М Древняя Русь появление половцев с.80; Босворд К.Э. Нашествие Варваров: Появление Тюрков в мусульманском мире М; 1981 с.33

Добре відома історія Огузького хана Сельджука, який перебував на службі у хозарського кагана і втік від нього, очолив групу огузів, що відокремилася прийняв іслам і став засновником династії Сельджукідів. (История туркменской ССР. – т.1-кн.1- Ашхабад, 1957, с.244)

Андрій Боголюбський добре розумів складність бути великим князем Київським для людини який наполовину був половецем. Як не дивно в період політичної діяльності князя Боголюбського русько - половецькі війни потроху стихають. Чи не є це доказом дипломатичної діяльності старшого князя – на превеликий жаль літописних свідочств не маємо. Наприкінці правління князя Андрія серед Донецьких половців з'являється яскрава особистість, хан Кончак, син Атрака, онук великого хана Шарукана (родич Боголюбського), який об'єднує всі половецькі землі. Розпочинається четвертий період русько-половецьких відносин, що характеризується намаганням половців відстояти незалежність і в подальшому зближенням двох народів. У боротьбі з Русичами загинув старий ворог Київських князів хан Боняк. Ініціатива в степу перейшла до голови Донецьких половців-хана Кончака, який вперше з'являється на сторінках літопису як союзник Гліба Юрійовича у його битві за Київ 1172 року. Розпочалася нова двадцятирічна русько-половецька війна (ПСРЛ. – Т2. с. 623). Однією із головних причин війн з половцями було те, що Русь більше не контролювала степовий відрізок течій Дніпра на шляху із (Варяг в Греки). Значно зростали ціни на зброю та ювелірні вироби для заможної частини суспільства. (Рибаків Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 год. - 1952)

В попередній частині статті ми дали широку панораму політичних та військових подій Русі проти кочовиків, якій можна дати назву «Боротьба за степ». Головною темою нашого дослідження є особистість князя Андрія Боголюбського на фоні епохи його психологічний портрет. Дуже цікаво як психологічні якості князя впливали на внутрішні політичні конфлікти, якою була епопея

боротьби за Київ. Цікаву характеристику з цього приводу дає автор статті «Святой князь Андрей Боголюбский» В.Д. Юдин: «Формально первым Ростовским князем был Юрий Долгорукий, настоящим первым Русским князем был Андрей Боголюбский, но Юрий не избавился от Киевских привязанностей и всю жизнь боролся за Киев (отсюда Долгорукий-рука тянулась до Киева) и наконец завоевав его в 1154, скончался здесь в 1157 очень довольный решенной задачей. Сын его Андрей сбросил киевские чары, порвал киевскую пуповину, вернулся на суздальщину и остался здесь превратив ее в митрополию».

Київ поступово втрачав першість серед міст Русі. Змови та заколоти місцевого боярства, підкріплені брудними грошами торговців, підкуп черні – як основні сили погромів – були реаліями того часу. М.М. Гумільов так характеризує ситуацію в столиці того часу: «В огромном и богатом Киеве положение было острым; причина – интенсивный процесс этногенеза, т.е. смена стереотипа поведения в поколениях. Тут налицо обычный конфликт «Отцов и детей», сглаживаемый при спокойных фазах этногенеза, но крайне болезненный в переломные периоды. В таких ситуациях старое отбрасывается не потому, что оно плохое, а потому, что молодое поколение не гнушается заради этого ни какими средствами (Л.Н. Гумилев Киевская Русь 86 с.268). Субпассионарии, избавившись от тресса пассионариев, ломают созданную теми жесткую систему и открывают дорогу доселе задержанным инстинктам» (Л.Н. Гумилев Киевская Русь 275). В такі буремні рски жили і намагалися навести в країні лад князі «Рюрикова дома». Коли досліджуєш політичну біографію Юрія Довгорукого та Андрія Боголюбського, складається враження, що кияни та жителі інших міст ненавиділи тільки гілку роду Мономаховичів, але це не так... Знову звернемося до історичних джерел. Зважається, що головною причиною феодальних війн була боротьба нащадків Ярослава Мудрого Ольговичів та Мономаховичів. От як характеризує київський літописець Ольговичів які були Київськими князями в різні періоди. Характеристика Всеволода (Кирила) Ольговича (1139-1146): «Много наложниц имел и более в веселиях, нежели в расправах (управлении), упражнялся. Чрез сие киевлянам тягость от него была великая. И как умер, то едва кто по нем, кроме баб любимых заплакал, а более были рады. Но при том более еще тягости от Игоря, ведая его чрав свирепый и гордый опасались» (Татищев, т 2 стр. 162) В народі Ольговичів називали тарганами, тому приводимо посмертну характеристику Ігоря Ольговича (з 1 по 13 серпня 1146 року): «Игорь, видя, что его хотят убить киевляне, просил, чтоб дали ему священника исповедоваться. Но народ кричал на Игоря: «Когда вы с братом Всеволодом жен и дочерей наших брали на постели, и дома грабили, когда попа не спрашивали. И ныне поп ненадобен!» (Татищев т. 2 стр. 176)». А ось характеристика Андрія Боголюбського: «Сей благоверный и христоролюбивый государь от младости возлюбил бога и душу свою всеми добродетели украсил, подобен был Соломону. Яко той созда храм господу богу, тако сей богоматери созда, паче всех церквей украсив множеством злата, серебра и камением драгоценным. В воинстве был храбр, и мало кто из князей подобных ему находил, но мир паче, нежели войну, и правду паче великаго преобретения любил». (Татищев, т 3, стр 104 - 105). Князь Боголюбський не любив війни – «не величал был Андрей на ратный чин» - пише літописець. Був прихильником примирення батька з майбутнім князем Київським Ізяславом Мстиславовичем: в рік 1150 Андрій: «Не

слушай, отче, совета Ярославичеві (врага Ізяслава) кровопролиття в Русской земле разорения желаящего, но приими в любовь сыновца твоего Ізяслава, государство войною напрасно не розорай!» (Татищев, т 3, стр 14) Ця промова як найкраще розкриває характер князя Боголюбського, – його метою стає побудова нової державності, але для цього потрібні були не тільки гроші але і нові люди. Коли Юрій Довгорукий в 1151 році втратив Київ і плакав – син втішав його: «Нам тепер батьшко здесь делать нечего, уйдем ка отсюда затепло». Повернувшись на Київський стіл – (в 1154 р) батько дає сину в удел Вишгород. Став князем Вишгородським Андрій досягнув глибокий сакральний зміст культу святих Бориса та Гліба. Державно – політичне значення культу Бориса і Гліба полягало в осудженні князівських чвар, в бажанні закріпити державну єдність Русі на підґрунті чіткого дотримання феодальних взаємодієносин між князями: усі князі-брати, але старші повинні захищати молодших і протегувати їм, а молодші безумовно, підкорятися старшим. Поведінкою Бориса і Гліба, які не підняли руки на старшого брата навіть на захист власного життя, освячувалася ідея родового старшинства в системі князівської ієрархії; князі, котрі дотримувалися цього заповіту, ставали святими.

З Вишгородом пов'язана і довга боротьба за київський стіл між багатьма князями претендентами у 12 ст. Головною метою походів на Київ було позбавити «Мати міст Руських» політичного та духовного впливу на Русь але повинен був бути і духовний привід. Про це сповіщає російський історик 19 ст. М.М. Карамзін словами літописця: «... сказывают нам, что киевляне были тем наказаны за грехи их и за некоторые ложные церковные учения тогдашнего митрополита Константина...» (Н.М. Карамзин «Предания веков стр.220) Чи не є це доказом щоб почати «Хрестовий похід». Таким чином ми підійшли до трагічних подій 1169 року. В поході на Київ Андрій Боголюбський участі не брав він вирішив на Київський престол сісти не самому, а висунути підставну фігуру, яка б повністю йому б підкорялася ним виявився молодший брат переяславського князя Гліба Юрійовича до цієї коаліції повинні були долучитися Всеволод Юрійович з поросся і племінник Андрія з Городець-Остерського Мстислав Ростиславич. До коаліції приєдналися старші Ольговичі: сіверський князь Олег Святославич та його брат Курський князь Ігор Святославич. Правда деякі, південні князі потім відмовилися брати участь у цій не справедливій змові. Андрій Боголюбський надіслав на допомогу суздальські та муромські дружини, якими керував його син Мстислав та воевода Жирослав. Війська коаліції зібралися біля Вишгорода, звідки рушили на Київ. 8 березня коаліція почала розправлятися з Києвом, як з «ворожим містом». Берендеї навіть запалили Печерський монастир. На наш погляд, досить аргументовану оцінку всім цим твердженням ми знаходимо в історичному дослідженні «Вишгород Межигір'я» (Пироженко І.В. Черняков І.Т. Київ - 2007р). Спираючись на дослідження українського історика Л. Войновича вони пишуть: «В історичній літературі часто зустрічається твердження нібито Київ свідомо намагалася знищити суздальська рать в ході чи не першого серйозного російсько-українського протистояння. Це не зовсім так, адже у цих подіях брали участь дружини перелічених південно – руських князів, які складали, звичайно більшу половину війська, та чорні клобуки. Ініціаторами коаліції також виступали місцеві князі, Андрій Боголюбський тільки їх використав для

реалізації своєї програми. Так само не відповідає реаліям і «звичайна схема російської історії», яка слідом за володимирським літописанням, препарованими ідеями і програмою Андрія Боголюбського вважала 1169 рік переломним, коли центр Русі перемістився з Києва у Володимир на Клязьмі. Ця схема зараз реставрується у новітніх працях російських істориків. Центр Русі нікуди з Києва не переміщується і боротьба за нього як боротьба за велико князівський престол, продовжувалася аж до розгрому столиці монголами у 1240 році...».

Це був не перший і не останній похід на Київ, київський погром нібито пояснюється як помста за 1157 рік, коли по смерті Юрія Довгорукого вбивали по містам і селам суздальців. Все це пояснюється психологією удільного часу: в період між усобиць удільні князі які почитали власні святині і монастирі, в сусідніх князівствах палили храми грабували монастирі і ганьбили святині «Так розрив народності обозначилася кровавой полосой» про це писав історик Ключевський. Російські історики пишуть, що нібито Андрій Боголюбський був великим князем київським проживаючи на півночі. Він перший відокремив старшинство від міста. «При нем старшинство получило личное значение. Его деятельность была попыткой произвести переворот в политическом сознании Русской земли. Андрей создал другое великое княжение – Суздальское и сделал Владимир Велико княжеским столом». – Пише В.Д. Юдин в статті «Святой князь Андрей Боголюбский».

Можна зробити авторське припущення – Андрій Боголюбський був психологічно виснаженою людиною – він шукав спокою на півночі. Звідки можна зробити висновок – на князь був «лялькарем», а родичі Рюриковичі спонукали його до рішучих дій. Спрацював принцип – хто не з нами той проти нас. «Кримінальна революція» відбулась – ідея пограбунку стала головною розумовою домінантою суспільства. Щоб хоч якось відволікти власних бояр та дружини інших князів від внутрішніх усобиць, Андрій Боголюбський повів свої війська на Волзьку Болгарію яка стала великим центром торгівлі рабами – слов'янами. Після бою він гаряче молився іконі Божої матері, яку він як сімейну реліквію вивіз з Вишгорода.

Найближче оточення князя складалось, як і інші князівські двори з найманців: варягів, хозар, іудеїв... Військовим наставником Андрія в дитинстві, був варяг Шимон, друга дружина болгаркою, серед його вбивць імена Анбала Ясіна «осетина» та хрещеного іудея Єфрема Мойзича... Одразу проводимо аналогію – серед вбивць святих Бориса та Гліба – Торчин, Варяжко, варяг Горьсер. Будівництво нової державності не відбулось. Ростово-Суздальське боярство підняло повстання проти Володимирців «бо вони суть холопи, каменници (каменщики)». Місто Володимир не мало власного віче – князь сам наводив лад у власній вотчині – це можна трактувати як намагання будувати абсолютну монархію. Таким чином центробіжні тенденції охопили не тільки центр Русі, а її окраїни.

Такою перед нами постає трагічна особистість Великого князя Русі Андрія Боголюбського. На прикінці цього дослідження хочемо навести слова преподобного Феодосія Печерського: «Бережіться кривовірів і усіх їхніх бесід, бо й наша земля наповнилася ними. Якщо хто й спасе свою душу, то лише живучи у православній вірі, бо немає віри кращої від нашої чистої святої... Будьте добрими. Творіть милостину не тільки своїм за вірою, а й чужовірним. Якщо побачите кого в біді, нехай то жид, або інший чужовірець, еллін, або латин який, – до кожного будьте милосердні...

Завжди пам'ятайте про свою землю... Якщо треба буде вмерти за свою землю і святу віру, сміливо йдіть на смерть. Пам'ятайте Письмо : «Один Господь, одна віра, одне хрещення» (Еф. 4. 5). Хто ми? Ми ті, хто живу жертву приносять чисту й непорочну...»

Література:

1. Лев Тихомиров «Андрей Боголюбский как носитель идеи самодержавия. Монархическая государственность»
2. «Андрей Боголюбский в борьбе за старшинство»
3. Борис Богоявленский «Страсти по Андрею»
4. Николай Кармазин «Предания веков»
5. Борис Рыбаков «Петр Бориславич, поиск автора «Слово о полку Игореве»
6. Татищев В.Н. «История Российская» (Т 2. стр. 137)
7. Борис Рыбаков «Слово о полку Игореве» Москва 1971г. стр 8.
8. Костомаров «Исторические монографии и исследование» - Санкт Петербург 1903г. стр 112
9. Якубовский А.Ю. «Феодалное общество средней Азии и его торговля с Восточной Европой в 10-15 в.»
10. Пашуто В.Т. «Внешняя политика Древней Руси» – Москва, 1967 стр. 213
11. Гумилев Л.М. «Древняя Русь» стр 327.
12. Гумилев Л.М. «Древняя Русь. Появление половцев стр 80.
13. Босворд К.Э. «Нашествие Варваров: появление Тюрков в мусульманском мире» Москва 1981. стр 33
14. «История Туркменской ССР» - Т 1. К 1. Ашхабад, стр. 1957, стр 244
15. ПСРЛ. – Т2 стр. 623
16. Борис Рыбаков «Русские земли по карте Идриси» 1154 год- 1952.
17. Татищев В.Н. «История Российская» Т2 стр. 162
18. Татищев В.Н. «История Российская» Т2 стр. 186
19. Татищев В.Н. «История Российская» Т3 стр. 104-105
20. Татищев В.Н. «История Российская» Т3 стр. 14
21. Николай Кармазин «Предания веков» стр.284.
22. Юдин В.Д. «Святой князь Андрей Боголюбский»
23. Гумилев Л.Н. «Киевская Русь» стр 268-275.
24. Пироженов В.И. Черняков И.Т. «Вишгород Межигір'я» 2007стор.86.
25. Юдин В.Д. «Святой князь Андрей Боголюбский»

Козюба В. К., науковий співробітник відділу давньоруської археології інституту археології НАНУ.

Дослідження Десятинної церкви та прилеглої до неї території у 2005–2009 рр.

Робота виконана в рамках спільного науково-дослідницького проекту РГНФ–НАНУ „Десятинна церква в Києві – перша пам'ятка кам'яного зодчества давньої Русі: історія, архітектура, археологія”, проект № 07-01-91108а-26-07/Укр.

За розпорядженням Кабінету Міністрів України № 60-р „Про проведення археологічних досліджень на земельній ділянці із залишками фундаменту Десятинної церкви” від 12.03. 2005 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України (керівник – Г. Ю. Івакін) у 2005–2009 рр. було здійснено комплексне вивчення пам'ятки кінця X ст. – церкви Богородиці Десятинної і прилеглої до неї території. Крім співробітників ІА, до роботи були залучені фахівці сектору архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) та Інституту українознавства ім. Крип'якевича (Львів), студенти з ВНЗ Києва, Луганська, Санкт-Петербурга.

Всього за ці роки було розкрито площу близько 2000 м², з яких понад 200 м² раніше не досліджувались. Це дало змогу дослідити як збережені ділянки фундаментів храму, так і залишки його фундаментних ровів, іноді – лише сліди дерев'яних субструкцій на дні цих ровів. Крім цього, були зафіксовані об'єкти язичницького періоду – рів давнього городища X ст. та рештки могильника на місці Десятинної церкви. Товщина культурного шару, в основному, становила 1,5–2,5 м, хоча були розкопані об'єкти глибиною 5 (дві схованки-„тайники” всередині храму) та 7 м (дно рову городища X ст.) від сучасної поверхні.

Головну увагу при розкопках було приділено архітектурно-археологічному вивченню залишків Десятинної церкви. Були розкриті і обстежені усі збережені ділянки фундаментів (разом із виступами-пілястрами, їх загальна довжина становить 102 м) (1, с. 171), а також, більша частина трас фундаментних ровів. Усі залишки фундаментних ровів або їх слідів ретельно задокументовано (фото-, відео- та графічна фіксація). Здійснено масштабну тахеометричну зйомку пам'ятки (близько 10 000 точок) яка дозволила створити найточніший план церкви (4, с. 128, 132, рис. 9, 10). Серед найголовніших уточнень плану церкви: значно більший винос куткових лопаток (східної в північно-східному та північної в північно-західному кутах), який становив 1,7–1,8 м проти 0,7 м за старим планом (2, с. 192); відсутність фундаменту на довжину 16 м, який відповідав би східній парі підкупольних стовпів храму (на плані-реконструкції М. Каргера він позначений) (1, с. 173); уточнення розміру платформи під апсидами церкви (на попередньому плані відсутня); віднесення двох пілонів у східній частині південно-західного, кутового, приміщення, не до первинної конструкції храму кінця X ст. (на основі яких деякі дослідники розміщували тут „хрещальню”), а до контрфорсів ремонту храму першої половини XII ст. Крім цього, зафіксовано рештки двох

прибудов XII ст. до західного фасаду храму – потужний квадратний пілон центрального portalу та усипальниця(?) біля північно-західного кута (1, с. 174), які були відомі лише за планами Десятинної церкви 1824 і 1826 рр., а також зовсім невідомої прибудови (XI ст.?) до східного фасаду північної галереї храму (2, с. 192).

Вивчення характеру забутовки збережених ділянок фундаментів (характеристика розчинів, різновидів каміння, будівельних швів), а, також, порівняння глибин фундаментних ровів дозволило вперше здійснити обґрунтовану реконструкцію послідовності зведення окремих частин храму. Як з'ясувалось, спочатку було закладено центральне ядро собору, але без нартекса, як вважалося до цього. В підшві ядра використовувався залізистий пісковик (2, с. 191). Після цього було закладено по чотири поперечні внутрішні стрічки північної і південної галерей, після чого – інші внутрішні стрічки галереї і їх поздовжні фундаменти (5, с. 205, 209, рис. 17). Було остаточно з'ясовано, що прибудови галереї Десятинної церкви було споруджено за князювання Володимира під час робіт 989–996 рр., а не при Ярославі Мудрому у 30-х рр. XI ст., як припускала більшість дослідників. Крім цього, вдалося знайти котлован об'єкту 4х2,8 м, який безпосередньо був пов'язаний із початковим етапом будівництва Десятинної церкви і в ході нього був перекритий фундаментом західної стіни храму (кв. 12, 13 Г-Е) (2, с. 192). Поруч з ним, в 7–10 м на захід від церкви, в р. 4 на значній площі виявлено суцільний шар щебеню вапняку, що утворився під час обтісування каміння для фундаментів церкви, і це також зафіксовано вперше.

При Ярославі Мудрому, ймовірно, відбулась надбудова другого ярусу галерей церкви, про що свідчать три блоки кладки, виявлені під час досліджень. Два з них знайдено біля північного кута споруди (2, с. 192, рис. 5, 6), ще один – всередині південної галереї біля південного входу до храму. Останній блок, розміром 1,1х1х0,8 м, є найбільшим серед усіх відомих і збережених фрагментів кладки стін Десятинної церкви (4, с. 129, 130, рис. 6).

У першій половині XII ст. церква Богородиці зазнала суттєвого ремонту, викликаного частковою руйнацією її фундаментів і стін. На схід від церкви (р. 6) та біля її північно-західного кута (р. 5) було зафіксовано шари руйнації та ремонту. В них, крім розтросчених блоків стін, знайдено уламки пірофілітових плит, смальти, фресок. У 2009 р. в 5 м від північно-західного кута виявлено найбільший з відомих уцілілих фрескових розписів фрагмент з двох площин, що сходяться під прямим кутом, зі слідами орнаменту – розміром 0,5х0,24х0,15 м. Під час згаданого ремонту були розібрані ділянки стін храму та, частково, його фундаментів у північно- і південно-західному кутах, а в самому південно-західному куті – фундамент X ст. повністю демонтовано, а на його місці змуровано новий, що на 0,4 м глибший за попередній. На збережених ділянках фундаментів повністю простежено межі, об'єм, обсяг і характер цього ремонту, зафіксовано до десяти випадків повторного використання у ремонтній кладці XII ст. фундаментів і стін храму різьблених кам'яних (мармур, вапняк, пірофілітовий сланець) архітектурних деталей – баз і капітелей колон, плит – з початкового (кінця X ст.) інтер'єру храму.

До інтер'єру Десятинної церкви X–XIII ст. належать нові знахідки уламків різьблених мармурових і пірофілітових плит, фрагменти настінної скляної мозаїки та кубиків смальти, фрагменти напольної скляної і кам'яної мозаїки та

її окремі фігурні елементи – трикутники, ромби, шестикутники, дуги тощо. Вперше було знайдено велику кількість уламків полив'яних плиток три-, чотири- і восьмикутної форми, товщиною 3–4 см, за складом тіста схожих на плінфу, які також прикрашали підлогу Десятинної церкви (2, с. 192–193; 5, с. 198, рис. 4.1). Серед чисельних знахідок уламків фресок є із залишками літер супроводжуючих написів та зображень святих (фрагменти рук, ликів), кілька десятків графіті з малюнками і написами.

Проведено велику роботу з вивчення будівельних матеріалів Десятинної церкви. Зокрема, здійснено статистичний обрахунок тисяч уламків плінф для їх систематизації за типами, характером формовки і складом тіста. На плінфі виявлено сліди клейм – рельєфні грецькі літери та знаки князя Володимира, відбитки лап тварин і птахів, дитячої ніжки та руки. Унікальною є знахідка двох плінф (р. 5, 2007), на яких по сирій глині однією рукою було прокреслено напис ЩИ (3, с. 124–125, рис. 5). Здійснено відбір і аналіз будівельного цем'яного розчину з різних ділянок фундаментів Х ст. та його ремонту ХІІ ст., що вказав на наявність 8-ми типів розчину. Також зібрано колекцію зразків черепиці, що вкривала давній храм. Вона поділяється на два типи – сферична напівкругла незначного розміру і велика пласка, що нагадує плінфу, але з малюнком у вигляді „якоря” (вертикальна смуга закінчується поперечною дугою), нанесеного по сирій глині кількома паралельними борідками. Вперше за всю історію вивчення давньоруських архітектурних пам'яток Києва було зроблено аналіз зразків порід каміння, які було використано при будівництві церкви (граніт, вапняк, пісковик, кварцит), що дало змогу окреслити конкретні місця родовищ цієї сировини (6, с. 26–27).

У р. 6 (2007 р.), що знаходився у 12 м на схід від центральної апсиди храму, на площі 12 м² було розчищено суцільний масив кладки з цегли-сирцю на глиняному розчині, що лежав на давній поверхні. У кладці добре фіксувались окремі ряди цегли, а також дуги двох розташованих поруч глухих арок. Призначення дослідженої кладки з цегли-сирцю поки не з'ясовано, але, незалежно від інтерпретації, ця знахідка є першою в історії вивчення давньоруської архітектури (3, с. 125, рис. 7).

Всередині Десятинної церкви повторно було розкрито два вертикальні заглиблення з системами ніш і відгалужень – так звані „тайники” (4, с. 129, рис. 4). Вважалося, що вони пов'язані з подіями 1240 р. – осадою Києва монголо-татарським військом. Аналіз цих об'єктів вказує на їх більш раннє походження – за часів функціонування храму.

Від реставрованого митрополитом П. Могилою у другій чверті ХVІІ ст. Десятинного храму майже нічого не залишилось. Знайдено лише великий блок кладки, в якому використано глинистий розчин, згодом, цього часу (1, с. 175). Мала Десятинна церква ХVІІ–ХVІІІ ст. була розібрана майже до фундаменту під час спорудження церкви за проектом Стасова у 1828–42 рр. В фундаментах останньої (збереглися її східна та північна сторони) використано будівельний матеріал переважно ХІІ ст. (цегла, розчин і цілі блоки, каміння з фундаментів) та ХVІІ–ХVІІІ ст. (жолобчаста цегла, сліди побілки) (там само). До останнього періоду належить унікальна знахідка інтер'єрного настінного розпису, фрагмент якого виявлено у забутовці фундаменту північно-східного стовпа церкви ХІХ ст. До стасівської церкви також належать виявлені під час розкопок фрагменти розпису

стін, уламки гіпсової ліпнини, квадратні плитки полу з червоного кварциту та мармуризованого вапняку, теракотові кахлі з рослинним орнаментом, уламки обробленого мармуру. У західній частині церкви виявлена та досліджена нижня частина великої печі опалювальної калориферної системи з каналами і чавунними створами-заглушками.

Іншим важливим напрямком досліджень території навколо Десятинної церкви стало вивчення найдавнішого періоду заселення цієї частини Старокиївської гори. Завдяки розкопкам ділянок, які раніше не обстежувались, вдалося отримати стратиграфічні розрізи (вздовж південної стіни храму – на довжину 30 м, у р. 5 поперек давнього рову – 30 м, всередині північної галереї – 16 м (р. 2, 7), біля північно-східного кута в р. 3 – 6 м), в яких збереглися нашарування найдавнішого періоду. В р. 4 2009 р. виявили залишки споруди з керамікою трипільської к-ри, а в р. 5 – об'єкт зарубинецького (?) часу. Ці матеріали виявлено вперше за межами найдавнішого городища на Старокиївській горі. Крім цього, в культурному шарі та у перевідкладеному стані знайдено також кераміку доби бронзи, скіфського часу, черняхівської к-ри. Винятково важливою стала знахідка у 2009 р. під північною галереєю церкви житла з піччю, попередньо датованого ХІІІ ст., що доповнює джерельну базу першопочатків Києва.

Окремим завданням стало вивчення рову найдавнішого старокиївського городища. Протягом 2007–2009 рр. у р. 5 було здійснено повний поперечний перетин рову на ширину 6 м. Як з'ясувалося, рів мав складний профіль через кілька етапів свого функціонування, поступово розширювався і поглиблювався. Спочатку (у першій пол. Х ст.) він був заглиблений у материк на 2 м при ширині близько 5 м. Трохи згодом з його зовнішнього боку з'явився другий рів (3, 1 і 7 м відповідно).. На останньому етапі (друга половина Х ст.) з зовнішнього боку другого рову був викопаний більш потужний новий (гл. 5 м у материк, 7 м від сучасної поверхні), на внутрішньому схилі якого, на місці старих ровів з'явилась спеціальна дерево-земляна конструкція, верх якої слугував бермою перед валом. Сумарна ширина рову всіх етапів його існування сягає 16 м (на рівні материка). Ця конструкція є унікальною в фортифікаційному мистецтві давньоруської доби; її ретельно задокументовано. Чисельний керамічний матеріал зі схилів рову та його дна дозволяє досить вузько продатувати завершальний етап його функціонування.

При спорудженні Десятинної церкви у западину на місці раніше засипаного рову було викинуто відходи будівництва. В цих шарах знайдено як будівельні матеріали (в т.ч. блоки стінових кладок, що свідчить про демонтаж вже зведених стін ще під час процесу спорудження собору) (3, с. 124; 5, с. 201, рис. 8), так і кераміку цього часу, що дозволяє зробити її типологію з прив'язкою до абсолютної дати 989 р. (початок спорудження храму).

Важливим для ранньої топографії Києва є вивчення залишків язичницького могильника Х ст. на місці Десятинної церкви. Під час робіт 2005–2009 рр. вдалося зафіксувати рештки 22 інгумаційних поховань того часу, причому у двох випадках (на південь від храму та біля його північно-східного кута) в збереженій стратиграфії навіть прослідковано залишки курганных насипів над похованнями (1, с. 172; 2, с. 190). В похованнях знайдено посуд Х ст. (в одному з комплексів – цілий горщик), кам'яні та скляні намистини, кістяні вироби (ікло-підвіска,

різьблений ріг з скандинавським орнаментом – 2, с. 190, рис. 2; 5, с. 205, рис. 13.1.2), срібні намистини та скроневі кільця тощо. Крім самих курганів чи вуглистих обрядових плям над ямами поховань (трапились у трьох випадках), вперше на могильнику на Старокиївській горі виявлено курганні ровики (щонайменше, у 7 випадках шириною до 3-х м і глибиною до 1,5 м; простежені на довжину до 5–8 м), за якими можна реконструювати місця знищених поховань (2, с. 190–191). Як з'ясувалось, рів городища (його напільний бік) на останньому етапі свого існування зачепив площу могильника з, підрізавши яму одного з поховань (р. 5).

Під південною апсидою Десятинної церкви повторно було розкрито площу великої камери, яку більшість дослідників інтерпретує як поховальну (№ 109 за М. Каргером). Як з'ясувалось, після робіт 1908 р. збереглися навіть нижні вінця зрубу камери, під час розчистки яких вдалося знайти половинку срібного арабського диргема IX–X ст. з прокресленим хрестом-графіті на ньому (2, с. 191, рис. 3).

До подій 1240 р. належить братська могила, частина якої виявлена 2007 р. у р. 5 в 25 м від північно-західного кута Десятинної церкви. В шарі кісток товщиною 1 м виявлено рештки 14 людей (серед них 6 дітей), деякі – зі слідами травм (3, с. 123, рис. 2). Подібна знахідка в р-ні Десятинної церкви трапилась вперше після 1910 р.

У XVI–XVIII ст. навколо Десятинної церкви розташовувалось велике кладовище. За 2005–2009 рр. вдалося дослідити близько 70 поховань цього часу, в яких знайдено кілька натільних хрестиків із срібла, бронзи та свинцю.

З культурного шару, включно з засипкою попередніх розкопів XIX–XX ст., походить велика кількість знахідок. Серед них уламки кераміки, як ліпної різних епох, так і гончарної X–XVIII ст., серед якої слід виділити значну кількість кераміки XIV–XVI ст. з р. 4 на захід від церкви, що свідчить про стале життя в р-ні Десятинної церкви у цей період. Виявлено вироби з чорного (ножі, підковки) і кольорового (бубонці; персні-печатки, один з яких – рідкісний для Русі з грецьким написом – 2, с. 194, рис. 8); ремінні наконечники та накладки металів, а також срібла (перстень, дужка сережки). Знайдено також предмети зі скла (намистини, браслети, посуд), кістки (наконечник стріли, уламок псалію(?), каменю (пряслиця, точильні бруски, уламок іконки). Було виявлено кілька десятків монет XV–XX ст. і навіть речі, загублені під час розкопок Д. Мілеєва 1908 р. (бронзовий відвіс дослідника, жіноча прикраса) та М. Каргера (2 металеві обручки).

Під час розкопок Десятинної церкви зібрано великий матеріал для природничих та фізико-технічних досліджень. Зокрема, антропологічний матеріал з язичницьких поховань X ст. дозволить точніше реконструювати тип давніх мешканців Києва, окреслити коло їх хвороб. Остеологічний матеріал з датованих комплексів, особливо із заповнення рову другої половини X ст. (отримана з цього комплексу вибірка є найбільш масовою та представницькою за весь період археологічного вивчення Києва), дасть характеристику харчування місцевого населення. Палінологічні проби з об'єктів VIII (житло) і X ст. (заповнення могильних ям і курганних ровиків) дозволять реконструювати локальну палеоекосистему зазначених періодів. Також було відібрано проби для радіовуглецевого та мінералогічного аналізів, і результати останнього вже отримано.

В одному з шурфів у 2005 р. було розкрито північно-західний кут "південного"

палацу. В ньому *in situ* збереглась частина фундаменту з використанням жовто-коричневого пісковиків у підшві та червоного кварциту на цем'янковому розчині, а також система кілків субструкцій. Фундаментний рів палацу був заглиблений у материк не менш ніж на 1,25 м, що суттєво уточнює інформацію Д. Мілеєва, яку повторив М. Каргер. Повна тотожність характеру фундаменту та використаних в ньому будівельних матеріалів (насамперед, різновидів каменю) ядра Десятинної церкви та "південного" палацу вказують на можливу одночасність їх зведення (1, с. 175, рис. 4).

Ще однією складовою археологічних досліджень 2005–2009 рр. стало уточнення місць, масштабів і методики розкопок цієї території в попередні часи у XIX–XX ст. Ця інформація є дуже важливою з огляду на незадовільний рівень поінформованості результатами цих робіт через майже повну втрату документації попередніх досліджень. Як з'ясувалось, навіть у засипці цих розкопів трапляється велика кількість знахідок, а в деяких місцях досліджень Д. Мілеєва він свідомо залишав не докопаними певні ділянки, як і бровки між розкопами, що містять цінну, в першу чергу стратиграфічну, інформацію (1, с. 171; 2, с. 189). В розкопах М. Каргера також зафіксовані об'єкти, які були непомічені або недокопані. Тому при плануванні майбутніх археологічних досліджень території навколо церкви Богородиці Десятинної необхідно зважати на цю обставину.

Розкопки 2005–2009 рр. Десятинної церкви та території навколо неї дали якісно новий матеріал як стосовно архітектури цієї пам'ятки, так і у питанні топографії Києва язичницького часу, який потребує ретельного опрацювання і комплексного введення до наукового обігу.

Літератури:

1. Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Йолшин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А. Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ – Запоріжжя, 2006. – С. 171–175.
2. Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В., Лукомський Ю.В., Йолшин Д.Д. Розкопки Десятинної церкви 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – Київ, Запоріжжя, 2007. – С. 188–194.
3. Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Йолшин Д.Д. Археологічні дослідження території навколо Десятинної церкви 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – Київ, 2009. – С. 122–126.
4. Івакін Г.Ю., Манігда О.В., Іоаннісян О.М., Йолшин Д.Д., Зікін П.Л., Лукомський Ю.В. Архитектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – Київ, 2009. – С. 127–132.
5. Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // ДННСЛОВО. – Київ, 2008. – С. 191–213.
6. Нікітенко І.І., Йолшин Д.Д. Результати мінералого-петрографічного дослідження будівельного каміння з фундаментів Десятинної церкви у Києві // Коштовне та декоративне каміння – 2009. – №2. – С. 22–27.

У попередньому випуску „Старожитностей Вишгородщини” (Вишгород, 2009) з матеріалами 14-ої науково-практичної конференції, присвяченої „Дню пам'яті

Ярослава Мудрого", вміщено статтю В.К. Козюби „Старожитності Вишгорода та його околиць за архівними матеріалами XIX ст." В ній, на жаль, при підготовці збірки до друку, було втрачено завершальну, переддодатком, частину тексту, що містила посилання, присутні в списку джерел. На виправлення прикрого непорозуміння пропущене закінчення згаданої статті друкується в даному числі „Старожитностей Вишгородщини".

У ньому подано детальний опис усього церковного майна Борисоглібської церкви. При описі ікон вказано метал окладів, шат і корон (позолота, срібло, посріблення) та його вага; наводяться повні тексти дарчих написів, в яких вказано ім'я, місце проживання, стан та дату пожертв коштів на шати чи корони. Одна з ікон була грецького живопису, інша – італійського. Найбільш примітна – ікона Спасителя із давнього місцевого іконостасу з „язвиною на бороді", нанесеною татарським списом 1666 р. За місцевим переказом, ця рана източила із себе кров, яка запеклася і збереглася на образі [14].

Більшість Євангелій із ризниці – друковані у XVIII – XIX ст., крім найдавнішого, 1699 р., переписаного у м. Острі Самійлом Максимовичем Жуком, дяком свято-воскресенським, подарованим до вишгородської церкви київським полковником Костянтином Мокієвським. Напрестольні хрести – срібні з позолотою; більшість містить всередині кипарисові хрести, деякі з них – „старинной резьбы". На руків'ях чи підніжжях христів – дарчі написи XVIII – першої чверті XIX ст. [15]. Серед церковного посуду вирізняється кілька предметів (ковшинець, дарохранильниця, посуд для священних хлібів) із срібла з позолотою, що є пожертвою московської купчихи Олександри Василівни Андріянової 1854 р.

У місцевому книгосховищі зберігались книги, надруковані у XVIII – XIX ст. у Московській і Києво-Печерській типографіях, підшивка київських губернських відомостей за 1846–1854 рр., п'ять метричних книг за 1787–1855 рр., три книги сповідних розписів за 1796–1851 рр., план церкви і дзвіниці, а також проект вишгородської церкви, затверджений Київським губернським комітетом 1845 р. [16]. На документі стоять підписи священника Михайла Сікачинського, церковного старости Петра [?], дячка Івана Юзефовича і пономаря Василя Добровольського. Його скр. плено великою червоною сургучевою печаткою Київської митрополії.

Мабуть, більшість предметів, що фігурує в описі, уже втрачено назавжди. В ЦДІАК зберігаються метричні книги Борисоглібської церкви кінця XVIII – кінця XIX ст. У 1903 р. професором М. Петровим був складений короткий перелік церковних предметів Вишгородської церкви, що вийшли із церковного ужитку [17]. Його більшість (9 предметів з 14; металеві вироби) присутня в більш детальному і розлогу описі 1856 р. Порівняння описів 1856 і 1903 рр. засвідчує, що або М. Петров не бачив усіх предметів із ризниці Борисоглібської церкви (напрестольних христів за списком 1856 р. було 6, з яких 4 відносяться до XVIII ст. – 1719, 1742, 1764, 1766 рр., в той час як М. Петров згадує лише про хрест 1759 р.), або частина цих предметів між 1856 і 1903 рр. потрапила до інших місць.

Як засвідчив запропонований огляд деяких архівних джерел, вивчення архівних матеріалів є перспективним напрямком дослідження історії Вишгорода та навколишніх територій.

Кузьмук О.С., молодший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, кандидат історичних наук

Межигір'я у XVI столітті

Дата заснування Межигірського Спасо-Преображенського монастиря залишається невідомою. В краєзнавчій літературі побутує заснування обителі грецькими ченцями на чолі з митрополитом Михаїлом у 988 р. або князем Андрієм Боголюбським у 1164 р. Ці дані дослідники черпають з монастирської «благочестивої легенди» початку XVII ст., і ще у другій половині XIX ст. піддавалися сумніву такими дослідниками Києва як М. Закревський та М. Петров [1; 11]. Остаточну крапку можуть поставити лише археологічні дослідження території колишнього монастиря (територія закрита з 30-х рр. XX ст. для влаштування урядових дач). Ця закритість сприяє поширенню легенди про закопану на цій території бібліотеку Ярослава Мудрого, яка побутує серед журналістів та патріотично налаштованих краєзнавців кілька десятиків років.

Межигірський монастир розташовувався північніше Вишгорода у мальовничій місцевості. Зараз територія прилягає до с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області, обгороджена високим парканом і охороняється. Звернемося до опису цієї місцевості, зробленому у XIX ст.: «Урочище «Межигорье» расположено на правом берегу р. Днепра, приблизительно в 25 верстах выше Киева, покрыто лиственным лесом и имеет восхитительный вид на Днепр и широко раскинувшееся Заднепровье. Местность, занятая монастырскими постройками и огородом, возвышаясь над уровнем Днепра сажень на десять, лежит длиною полосой между двух высоких и крутых гор, упирающихся боковыми фасадами в правый берег Днепра, идущих с востока на запад приблизительно версты на полторы и за тем теряющихся в общем подьеме смежной, с запада пологой, слегка лишь наклоненной по направлению к Днепру площади. Таким образом, местность Межигорского монастыря представляет собою балку, лежащую в поперечном направлении к Днепру, открытую для западного ветра – вообще сырого, и восточного, при иных условиях сухого, но здесь сырого и холодного, как идущего со стороны Днепра и расположенной за ним обширной низменности, покрытой озерами и болотами; от северного и южного ветра балка совершенно закрыта боковыми продольными горами. Почва здесь глинистая, с легким на поверхности слоем полупесчаного серозема, который, очевидно, образовался и поддерживается гниющими остатками растительности и наслоениями иловых осадков дождевых вод, спадающих с боковых гор и с западной смежной площади, представляющей собою обширный бассейн Межигорской балки. Площадь балки изобилует ключами, дающими воду, судя по вкусу и цвету, мелового происхождения» [8].

Реальна історія Межигірського монастиря починається з XVI ст. Відомостей про цей період існування обителі вкрай мало. Кілька заміток є на полях Євангелія (збереглося досьогодні), яке 26 січня 1500 р. надав князь Юрій Слуцький до Миколаївської церкви Межигірського монастиря. Згідно записів на полях в

обителі з кінця XV ст. вже існував принаймні один храм освячений на честь Св. Миколая, а в перші десятиліття XVI ст. монастирська братія отримувала медову данину з сіл Вишгород, Петровське, Товстий ліс, Орane і Варемля. Про існування Межигірської обителі на початку XVI ст. свідчать поминальні записи ігуменів у поменику 1625 р. [6; 11]: перед Мисаїлом Щербиною згадуються Ніфонті (Воніфатій), Антоном, Сильвестр [3].

У березні 1523 р. король Сигізмунд I надав ігумену Мисаїлу Щербині привілей на «монастирь, прозываемый Межигорский, зложене святого Спаса и приделы до него належачіе Святого Николы и Святых Апостоль Петра и Павла». В документе, зазначалося, що обитель «на сей чась впусе лежить».

Монастир повинен держати землю «по давному», звільнявся від повинностей. Київським воєводі і митрополиту заборонялося втручатися у справи монастиря «бо мы беремъ то на насъ, Господаря». Згідно привілею монастир не новозаснований, а відновлений. У монастирі вже існував великий храм і були традиційно використовувані земельні угіддя: кордони володіння над обителлю з боку короля: звільнення з-під юрисдикції київських світських і духовних можновладців. Відтоді монастир перебуває у віданні Київського замку [1].

Наступна звістка про Межигір'я відноситься до 1546 р.: за ігуменства Андріана вже згадуване Євангеліє, подароване князем Юрієм Слуцьким було переписане коштом шляхтича Андрія Полоза [4; 10].

До середини XVI ст. за ігумена Онуфрія Межигірський монастир розбудовується: на 1555 р. тут було розміщено Преображенський, Миколаївський та Петропавлівський храми [4; 10]. Можна припустити, що ці церкви протягом XVI - XVIII ст. не зважаючи на пізніші реконструкції і перебудови окреслили своє функціональне призначення: найбільший головний Преображенський собор розміщувався у центрі монастирської території, Миколаївська церква була трапезною, а Св. Апостолів Петра і Павла - надбрамнаю. Думаємо, що в цей час були побудовані чернечі келії, господарські будівлі та огорожа довкола монастиря. Усі будівлі були з дерева, кам'яне будівництво в Межигір'ї розпочнеться в кінці XVII ст. Площа обителі за нашими підрахунками могла складати близько 3 га.

15 вересня 1555 р. Миколаївська церква була освячена Київським митрополитом Макарієм [4; 10].

Після Люблінської унії 1569 р. польські королі стали надавати Межигірський монастир у володіння писарям коронної канцелярії руських справ. 1 вересня 1571 р. і 10 травня 1572 р. Межигір'я і Вишгородське городище було надане у пожиттєве володіння королівському писареві Євтику Васильовичу Висоцькому. Після його смерті, 12 липня 1580 р. монастир отримав у доживотне володіння Яким Висоцький (володів до бл. 1595 р.) [7].

Про господарство Межигірського монастиря у XVI ст. відомо мало. Земельні угіддя розміщувалися довкола обителі, їх межі були окреслені в привілеї Мисаїлу Щербині, і згодом неодноразово підтверджувалися польськими королями, українськими гетьманами і російськими царями. Місцевість була лісиста, заболочена, з великою кількістю озер. В описі Київського замку 1552 р. зазначається, що мешканці замкового села Петрівці Опанас Семибокович і Гаврило Малишкович дають на Межигір'я відповідно чотири і два відерця меду [9]. У привілеї 1571 р.

згадуються млин біля монастиря, пасіки, медові данини, боброві гони, рибні лови, виноградник і сади [2]. В останні десятиліття XVI ст. межигірські земельні угіддя стають об'єктом зазіхань з боку місцевої шляхти, посполитих з довколишніх сіл і київських міщан. Результатом скарг ігумена Онуфрія стала низка королівських привілеїв і листів. У 1577 і 1580 рр. Стефан Баторій видав Межигір'ю привілеї на безмитний проїзд суходолом і через Дніпро [5].

У 1578 р. король писав до Чорнобильського старости Філона Кміти щодо скарги Онуфрія про невидачу медової данини з сіл Товстий ліс і Сидорівщина за шість років. У 1580 р. Стефан Баторій писав до київських міщан про не заборону Межигірському монастирю робити канун (ситити і продавати мед) тричі на рік. В тому ж році король наказав київському ротмістру Касперу Стружчинського захищати монастир від міщанських кривд [5].

У 1580 р. ігумен Онуфрій скаржився київському воєводі князю Костянтину Острозькому на утиски з боку підвоєводи Матеуша Юрійовича Воронєцького. Регулярними були невиплати мешканцями сіл Вишгород і Петрівці медової данини, вилов ними риби у монастирських озерах, вирубування лісу. Князь Костянтин Острозький навіть видав у 1585 р. «охорону» монастирським гунтам, лісам, озерам і винограднику від петрівчан, вишгородців і киян [5].

У 1589 і 1592 рр. київський міщанин Ярмола Опалиха захопив монастирську ниву і озера Заподь і Божа тин [5]. Вірогідно, що напад у 1592 р. на Межигірський монастир козаків-повстанців на чолі з писарем Іваном Гренковичем, побиття ігумена Іосифа Бобровича-Коїтя і «пошарпання» королівських грамот на земельні угіддя був інспірований місцевими мешканцями сіл Вишгород, Петрівці і Стрижів.

В кінці XVI ст. князь Костянтин Острозький проявляє зацікавлення до Межигірського монастиря: видає охоронні листи, за його наказами починають уточнювати межі земельних угідь, і зрештою ставить «своїх» ігуменів: Тосифа Герасимовича у 1595 р., а потім Афанасія Московитянина у 1599 р. Князь видав обом листи на ігуменство, хоча їх попередники отримували такі документи тільки від короля. Варто відзначити, що Костянтин Острозький був «патроном» ігумена київського Кирилівського монастиря Василя Красовського та Печерського архімандрита Слисея Плетенецького. Така «кадрова» політика і особиста підтримка князя сприяли піднесенню чернечого життя у Києві, і в подальшому справили вплив на перебіг православно-унійного протистояння у місті.

Протягом XVI ст. Межигірський монастир не відігравав значної ролі у церковному житті Києва. Лише з приходом настоятеля Афанасія у житті обителі розпочинається новий етап, пов'язаний з будівництвом і оновленням храмів, примноженням земельних угідь і багатства Межигір'я.

МЕЖИГІРСЬКІ ІГУМЕНИ XVI СТОЛІТТЯ

Ніфонті (Воніфатій)	кін. XV - поч. XVI ст.
Автоном	поч. XVI ст.
Сильвестр	поч. XVI ст.
Мисаїл Щербина	1523 р.
Андріан	1546 р.
Онуфрій	1555 - 1580 рр.

- Іосиф Бобрович-Копоть 1580- 1593 рр.
 Іосиф Герасимович 1595 -1598 рр.
 Афанасій Московитянин 25 січня 1599 - 7 травня 1612 рр.

Література:

1. Герасименко Н. Історія Межигір'я. - К., 2005. - С. 37.
2. Закревський Н. Описание Киева. -М., 1868. - Т.2. - С. 463-464.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. - Стр. 375/374с. - Арк. 1. - 20;
4. ІР НБУВ НАНУ. - Ф. 312. - Спр. 28(7) П. - Арк. 1 зв. - 18 зв.;
5. ІР НБУВ НАНУ. - Ф. І. - Спр. 2442. - Арк. 22 зв. - 35 зв.;
6. Кузьмук О.С. Поменник Межигірського монастиря: спроба системного аналізу // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури / Ред. Василій Ульяновський - К., 2000. - Вип. 4. - С.80—100;
7. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569 - 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. - Остро-Львів, 2002. - С. 139, 146 - 147.
8. Межигір'я в 1888 р. (публікація тексту) // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірка наукових праць. - К., 2006.-С. 189.
9. Описание Киевского замка. 1552 года, Февраль - Март // Архив Юго-Западной России. - К., 1886. -Ч. 7. - Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386 - 1700 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича; введение М.Ф.Владимирского-Буданова. - С. 118.
10. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. -М., 1904.-Вип. 3.-С. 10-11;
11. Петров П. О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. - 1884. - №6. -С.261—270; № 7. - С.303—312.

Лысенко С.Д., кандидат исторических наук, сотрудник отдела энеолита института археологии НАНУ

Квитницкий М.В., младший научный сотрудник отдела древнерусской археологии НАНУ

Новые данные об освоении Поросья в свете археологических исследований поселения XI-XIII вв. возле с. Кощеевка

Одним из этапов развития и существования восточнославянского государства Киевской Руси было возникновение либо создание порубежных оборонных линий, что было вызвано спецификой отношений славянского населения со своими степными соседями. Научное изучение свидетельств письменных источников вместе с анализом известного на сегодня археологического материала дает возможность проследить причины создания Русью оборонных линий, а также характер и значение дальнейшего развития этих объектов.

В 2008 г. Фастовской археологической экспедицией (ФАЭ) были проведены охранные раскопки на территории строительства завода по переработке гранита в щебень и склада готовой продукции Кошеевского гранитного карьера; полностью исследовано многослойное поселение Кошеевка-8. Вскрытая площадь превышает 3 га. Выявлено более 150 объектов и материалы трипольской культуры этапа СII, эпохи бронзы (культурный круг Бабино; классический и белогрудовский горизонты тшинецкого культурного круга) и древнерусского времени. На площади раскопок зафиксированы также материалы круга культур шнуровой керамики и раннескифского времени. Предварительное рассмотрение и анализ древнерусской составляющей раскопанного памятника позволяют связывать существование поселения с великокняжеской деятельностью по созданию Поросской оборонительной линии и освоением региона со 2-3 четверти XI в.

Поросский регион, как и другие порубежные защитные линии Древней Руси, длительное время не был специальным предметом исследования ученых. Можно констатировать, что в работах историков при рассмотрении отношений степного и земледельческого населения упоминалась, касательно, только одна из составляющих оборонных линий – кочевые союзные объединения на территории Среднего Поднепровья. Исследователи – историки XIX начала XX вв., интерпретируя отношения Руси и степняков ограничивались пересчетом летописных статей и битв, любые отношения со стороны кочевого населения рассматривались как несомненное зло. Оценка одной из составляющих Поросской оборонительной линии такими историками как Н.М. Карамзиным и М.П. Погодиным¹ заключалась в позитивном выводе об Черных Клобуках, под которыми усматривались печенеги, торки и, ошибочно, половцы. С конца XIX в. кочевническая составляющая древнерусских защитных линий рассматрива-

ется более детально П.В. Голубовским и Д.А. Расовским². Также, в этот период, с раскопками курганов кочевников – Н.Е. Бранденбургом, Д.Я. Самоковасовым, И.О. Хойновским, В.В. Хвойкой, и другими³, начинается полноценное археологическое изучение территории Поросской порубежной оборонной линии. Исследования охватили районы южного, юго-западного и частично северного Поросья, по течению рек Кагарлыка, Роси, Рассавы и Красной. Результаты некоторых из этих исследований были обработаны в 70-х гг. XX в.⁴, хотя попытки публикаций и анализа полученного материала делались одновременно с исследованиями⁵. Политические события начала XX в. и продолжительная гражданская война надолго прервали научное изучение края. Внимание к древнерусской истории Поросья было возобновлено в начале 50-х годов XX в.⁶, а основные работы начались в 60-80 гг. XX в. Акцент был направлен на укрепленные и неукрепленные населенные пункты русичей и тюркского населения – своих поганых. В это время проводятся исследования городищ летописных крепостей, в частности Воиня⁷, Торческа⁸, Новгород-Святополча, Халепа⁹, Василева¹⁰, Юрьева¹¹ и других, изучаются защитные сооружения славян – „Змеевые Валы“¹², а также археологически фиксируется освоение региона иноэтничными славянскими группами в XI в.¹³. После тщательного анализа С.А. Плетневой кочевнических древностей исследованных Н.Е. Бранденбургом, новых раскопок курганов в Яблуневке¹⁴ и комплекса древнерусского времени в Буках¹⁵, стала возможной историческая реконструкция развития региона как в целом¹⁶, так и на уровне отдельных территорий¹⁷.

Многослойное поселение Кощеевка-8 расположено между селами Кощеевка и Малая Офирна на территории Дорогинского сельсовета Фастовского района Киевской области, в 150 м к северу от затопленного старого гранитного карьера, в 1 км на юг от юго-западной околицы с. Кощеевка. Памятник занимает надпойменную террасу левого берега р. Унава (правый приток Ирпеня – правый приток Днепра); с севера ограничен сухой балкой, отделяющей его от поселения Кощеевка-3 (Рис. 1.).

Памятник был открыт в 1983 г. О.В. Серовым. В 1995 г. поселение было исследовано ФАЭ: собран подъемный материал, проведена шурфовка, уточнены площадь и культурно-хронологическая принадлежность. Площадь памятника по подъемному материалу была определена как 300х100 м. Решением Киевского обл. совета от 19.06.2003 г. №099-08-XXIV памятник был внесен в «Перелік археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», охранный №1799.

В апреле 2008 г. сотрудниками Института археологии НАНУ (Лысенко С.Д., Разумов С.Н.) была проведена научно-археологическая экспертиза участка Кощеевского гранитного карьера, где планировалось разместить фундаменты завода по переработке гранита в щебень, общей площадью 2 га. При визуальном осмотре края плато, попадающего в зону строительства завода, археологические материалы обнаружены не были. В пределах исследуемой части памятника было заложено 4 поисковых шурфа, установивших наличие слабо насыщенного периферийного культурного слоя.

С 15 апреля по 15 мая 2008 г. на южном участке поселения Кощеевка-8, попадающем в зону строительства завода, были проведены стационарные

раскопки. Часть памятника вдоль края террасы на площади около 0,4 га (130х60-20 м) оказалась разрушенной строителями. Вдоль северо-западной кромки строительного котлована исследовано 1820 м² (130х14 м), из которых пунктирной траншеей раскопано 610 м². Вскрытая площадь исследована на глубину 0,75-1,25 м. Слой насыщен крайне слабо. На этом участке выявлено 18 объектов, среди которых: 3 развала сосудов трипольской культуры этапа CII (?); 3 скопления костей животных эпохи бронзы (?); 8 скоплений обожженных камней – остатков выносных очагов (?) белогрудовского горизонта эпохи поздней бронзы; жилище, хозяйственная постройка, 2 ямы и очаг древнерусского времени.

Еще около 0,5 га к северо-западу от линии пунктирных траншей были исследованы магнитометрическими методами сотрудниками кафедры геофизики Киевского Национального университета им. Т.Шевченко (Бондарь К.М., Виршило И.В., Хоменко Р.В.). На площади около 70х40 м, на дне «блюдца» была зафиксирована геомагнитная аномалия овальной формы, предположительно, по данным геофизиков, оконтуренная ровом или валом. Для выяснения характера объекта аномалия была прорезана двумя перпендикулярными траншеями – 58х1 м и 50х1 м. Ров обнаружен не был, однако на отмеченной площади действительно читалось падение нижнего уровня черного гумусированного слоя с 0,7 м по краям до 1,2 м в центре (при этом глубина нижнего уровня черного слоя в фоновых шурфах на краю «блюдца» составляет 0,4-0,45 м). Вероятно, дно «блюдца» в древности было углублено. Нельзя также исключать наличие обваловки краев котлована, однако археологически вал зафиксирован не был.

Рядом с пересечением траншей, в месте, где планируется разместить один из фундаментов, был заложен раскоп площадью 78 м². Практически в центре геомагнитной аномалии на глубине 0,65-0,7 м (здесь и далее все глубины приведены от современной поверхности) зафиксирована вымостка из разрозненных обожженных кусков гранита. Площадь вымостки в среднем 3х4 м; размеры камней от 9х6х2 см до 16х14х8 см. Среди камней обнаружены 2 развала сосудов тшинецкого типа.

По периметру аномалии к траншеям были сделаны прирезки общей площадью 89 м². В северо-восточной части аномалии (на участке «вала») было выявлено еще одно скопление обожженных камней значительно больших размеров, среди которых находились развалы не менее трех сосудов тшинецкого типа (2 горшка и открытая миска) (Рис. 2). Здесь же, судя по выгоревшему грунту и уголькам, находилась очажная яма, глубина которой достигала 1,2 м. В юго-восточной части контура аномалии выявлен еще один одиноко лежащий большой обожженный камень. Прирезки в остальных частях контура аномалии археологических материалов не дали.

В целом, на участке, исследованном геофизиками, раскопано (вместе с шурфами) 282 м². Слабая насыщенность слоя, отсутствие на участке, занятом геомагнитной аномалией костей животных, расположение объекта далеко от края террасы на дне «блюдца» позволяет предварительно высказать предположение о возможном ритуальном характере, выявленных здесь объектов.

Кроме магнитометрических на памятнике в апреле 2008 г. были проведены

также палеопедологические исследования (зав. отдела палеопочвоведения Института географии НАН Украины Ж.Н.Матвишина).

С 1 августа по 30 ноября 2008 г. ФАЭ были продолжены охранные исследования памятника на участке, где согласно плану планируется разместить склад щебня.

В мысовой части памятника, в месте основного скопления подъемного материала была заложена серия пунктирных траншей, позволившая установить, что культурный слой почти полностью разрушен вспашкой, а объекты фиксируются с глубины 0,3-0,4 м. За пределами объектов археологические материалы практически не выявлены. На остальной части исследуемого участка пахотный слой на площади до 2 га был снят бульдозером, а поверхность зачищена. Кроме этого еще около 0,5 га в глубь поля были для проверки исследованы 12-ю параллельными бульдозерными траншеями 30х3 м. Перед задействованием техники поверхность памятника по участкам тщательно осматривалась и прозванивалась металлодетектором.

Общей сложностью в 2008 г. в зоне разработок Кощеевского месторождения гранитов было исследовано раскопками до 3,2 га. Общая площадь памятника (с учетом участка разрушенного строителями) представляется до 2,5 га (около 400х60 м). На этой площади в целом выявлено и исследовано около 150 объектов.

Трипольская культура представлена 15 объектами. Среди последних (кроме упомянутых выше развалов сосудов) – 5 жилищ со слегка углубленным полом, 4 вымостки (остатки очагов?), ямы. Из объектов кроме фрагментов сосудов происходят 2 целых кубка, 8 фрагментов антропоморфных статуэток, керамические пряслица, фрагментированные костяные мотыга (?) и топорики. Находки эпохи бронзы представлены исключительно керамикой и пережженными орудиями из камня. К скифскому времени относятся два наконечника стрел – двух- и трехлопастные.

Наибольшее количество материалов относится к древнерусскому времени (середина XI – середина XIII вв.). Выявлено и исследовано около 30 жилищ; 8 гончарных горнов, десятки зерновых (?) ям, достигавших глубины до 2,5 м от современной поверхности. В мысовой части жилища располагались в 2 ряда вдоль склона, образуя улицу. Расстояния между жилищами в этой части памятника не превышали 5 м. Среди жилых объектов выделяется объект №35 – двухкамерное жилище, вероятно принадлежавшее главе сельской общины.

Применение металлодетектора при исследовании слоя и объектов позволило значительно повысить возможности выявления металлических находок. По предварительным подсчетам с памятника происходит около 500 изделий из цветных металлов и до 10000 железных. Среди достаточно ярких находок древнерусского времени следует назвать около 50 нательных крестов среди которых выделяются – 8 энколпионов, янтарный и каменный (порфириновый?) крестик (Рис. 3, 4)¹⁸. Обнаружено также более ста целых и фрагментированных металлических украшений и предметов быта (кольца, перстни, серьги, пряжки, книжные застежки, браслеты, шейные гривны, подвески, пластины-накладки, пуговицы, бубенчики и др.), десятки фрагментов стеклянных браслетов. Сельскохозяйственные орудия труда представлены массивным лемехом, косами, серпами. К разряду массовых находок можно отнести ножи, ножницы, иглы, ключи.

Достаточно презентационная коллекция предметов вооружения, снаряжения всадника и верхового коня, которая представлена обломками стремян, удила, шпор, панцирными пластинками и кольчужными кольцами, десятками наконечников стрел различных типов. Среди шпор особо выделяется орнаментированный обломок сделанный из бронзового сплава (Рис. 5/1). Изделия из камня представлены значительным количеством обломков туфовых жерновов, шиферными пряслицами и диском. На одном из пряслиц обнаружено графити. Горшки представлены сериями оформленными венчиками с манжетами, стрельчатыми, валиком по внутреннему краю, а также разными модификациями оформления венчиков. Среди керамических изделий несколько целых амфор киевского типа, кувшинчик, миниатюрный сосудик, покрытый коричневатой поливой (Рис. 5/2). На многих днищах сосудов зафиксированы клейма, в том числе и родовые княжеские знаки из ряда двузубцев-трезубцев. Следует отметить находки в разных частях памятника более 10 фрагментов плинфы которая, согласно определению Д.Елшина, датируется 70-ми годами XI в.

Выявленные на поселении украшения, типы построек, глиняная посуда древнерусского времени позволяют проследить наличие нескольких разных этнических групп проживающих на поселении со середины XI по XIII вв. Так среди древнерусских материалов выделяются вещи скандинавского круга, находки имеющие широкие аналогии в Черниговском и Белорусском полесье, Подолье и Галицко-Волынской земле. Происхождение отдельных типов вещей можно связывать с кочевниками (свои поганые) и поляками?

На основании исследованных объектов и выявленных материалов прослеживается непрерывность существования поселения на протяжении около 250 лет. Географически поселение располагалось в центре огромного треугольника лесов, очерченного Змиевыми валами. Сюда его прикрывал участок Фастовско-Житомирского вала, с северо-востока – Ирпенский вал, с запада – Дорогинский. Исследования древнерусской части памятника показывают неординарность и придаваемое ему Киевскими князьями значение в XI-XIII вв. Характер данного пункта во многом схож с поселением, раскопанным В.А. Петрашенком у с. Григоровка в Черкасской области¹⁹. Нельзя исключать, что это не рядовое поселение, а своего рода «поселок городского типа» – выполнявший функции одной из опорных баз киевских князей в северном Поросье.

Создание Поросской оборонительной линии несомненно связано с внешней угрозой Руси со стороны степных соседей. Формирование этого многогранного стратегического объекта можно разделить на три этапа: 1) последняя четверть X – начало XI вв. 2) 20-40 гг. XI в. 3) 70-80-тые гг. XI – нач. XII вв.²⁰

В начале X в. в пределах территорий Южнорусской степи печенеги уничтожили либо вытеснили основную массу славянского населения нижнего Поднепровья. В конце X в. под давлением кочевников на значительной части Правобережной Киевщины местное население оставило свои жилища. Перестали существовать периферийные укрепления на месте городища Момоты в с. Биевцы Богуславского района Киевской области и городище Монастирек возле с. Зарубинцы Каневского района Черкасской области²¹. В.О. Петрашенко, исследовав многослойный комплекс славяно-русского времени возле с. Григоровка Каневского района Черкасской области, отметила, что площадь

поселения в славянское время вместе с городищем составляла 7-7,5 га, а в XI в. занимала не более 1,5 га и только в XII-XIII вв., после более чем полувекового запустения, центральная площадь памятника возобновилась в пределах 3-4 га²². Одним из проблемных районов правого берега Киевского княжества было Перепетовое поле, которое на протяжении X-XIII вв., оставалось опасным коридором Поросского региона, по которому кочевники Южнорусской степи беспрепятственно попадали в княжество и под стены Киева. О.В. Серов на основании археологического материала и летописных статей изучивши микрорегиональную составляющую Перепетового поля – Фастовский район сделал следующие заключение. В середине X в., территория всего Поросского региона включительно с Фастовщиной подверглась опустошению от печенегов на период около 70-ти лет. Ни на одном археологическом пункте датированным древнерусским временем не выявлено керамики второй половины X – первой половины XI в.²³. Касательно Киевской земли М.П. Кучерой и Л.И. Иванченко отмечено, что область Поросья занимая пограничное положение правобережья Среднего Поднепровья, закрывала с юга главнейшие центры Руси и постоянно была под угрозой кочевнических вторжений. Для возобновления безопасности границ и территорий Руси князь Владимир Святославович начал программу укрепления столицы и внешних южных границ государства, привлекая человеческие резервы всей страны²⁴. Первым „эшелонем” в системе создания Поросской оборонительной линии следует считать строительство города-крепости Василева и строительство постугнянской линии валов, описанных в 1008 г. архиепископом Бруноном. По мнению М.П. Кучеры наличие укрепленного пункта города Витичева, расположенного в 7 км южнее устья р. Стугны, способствовало созданию валов Владимиром на правобережье р. Стугны, междуречье рек Днепра – Ротка, пор. Красной и в междуречье рек Ротка и Каменки²⁵.

Период княжения Ярослава Мудрого (1019-1054) обозначен вторым этапом укрепления порубежных древнерусских линий, в том числе в междуречье Роси и Стугны. По справедливому мнению М.П. Кучеры и Л.И. Иванченко, за господства в степях печенегов началось освоение Поросья Древнерусским государством и сооружено оборонную линию из валов по р. Рось. Позже с усовершенствованием этой линии эта территория преобразовалась в выдающуюся волость Киевской земли. Ярослав продолжил политику укрепления южнорусских границ, кроме возведения добавочных линий валов летописная статья под 1032 годом сообщает о начале строительства городов-крепостей по Роси. В помощь при создании указанной линии и освоении простора между Стугной и Росью было использовано население более северных земель Руси и поляки, захваченные Ярославом в 1031 г. Расселение поляков отображено в летописи,²⁶ а археологически присутствие пленных подтверждает комплекс памятников древнерусского времени возле с. Николаевки. При раскопках двух селищ выявлена керамика характерная для XI в. польско-русского пограничья и для памятников Западного Побужья²⁷. На региональном уровне – сооружение вала между речками Ирпень и Здвиж, для перекрытия пути степнякам по левому берегу Ирпеня, и строительство Фастовско – Житомирского или Перепетового вала для защиты прохода в междуречье Стугны и Унавы в середине – второй половине XI в. создало условия для сельской колонизации Фастовской земли. Поселения XI-XIII вв. сосредоточены на севере

Фастовщины между двумя Змеевыми валами²⁸. Кроме населения северных районов Руси и пленных поляков, Поросье населялось выходцами из западных областей. После исследований памятника XI – 1-й пол. XIII вв. в с. Буки, который состоит из городища с многоярядной оборонительной линии, посадка и нескольких разноплановых могильников, Л.И. Иванченко заметила, что подобные городища чаще встречаются в Болоховской земле, а прослеженный обряд погребений в подкурганных ямах с каменным кругом и подплитовые погребения имеют аналогии в Подолье, древлянских землях и в Галицком регионе²⁹. На материалах сельских грунтовых могильников также улавливается присутствие древлянских групп. Так исследуя останки из погребений XI-XII вв. с. Лука Киево-Святошинского района, П.М. Покас определил, что данная антропологическая серия близкая к древлянской³⁰. О присутствии выходцев с севера указывают находки погребений с обрядом кремации на правобережье Киевской земли в Киеве, Вите Почтовой, Нежиловичах и Зарубинцах. Кроме этого в курганном могильнике, связанном со строительством „Змеевых Валов”, возле с. Нежиловичей были найдены семилучевые височные кольца, что говорит о присутствии в данном регионе выходцев с территории радимичей³¹.

Третий этап формирования Поросской пограничной линии можно отнести к 70-80-тым гг. XI – нач. XII вв., периоду когда в Причерноморских степях появляются наиболее сильные и агрессивные в отношении Руси кочевники – половцы. Со второй половины XI в. правобережная территория Киевского княжества заселяется и осваивается тюрко-язычными кочевыми народами, что было связано с половецким завоеванием Южнорусской степи.

Создание порубежной Поросской защитной линии, как и создание аналогичных объектов на других территориях Киевской Руси является природной реакцией на обострение внешнеполитических обстоятельств. Поросская линия имеет три основные этапы своего развития заложенных Владимиром Святославичем, Ярославом Мудрым и Владимиром Мономахом. Основные функции, что были возложены на эту пограничную зону, заключались не только в защите наиболее важных центров «внутренней» Руси, но и в освоении и закреплении новых, южных территорий, которые раньше принадлежали славянскому населению. Исследованное поселение возле села Кошечевка достаточно ярко иллюстрирует эти процессы в северном Поросье и позволяет проследить некоторые этапы освоения и дальнейшего развития региона в середине XI–XIII вв.

Література

- 1 Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1892. – Т. I., Т. II.; Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Москва, 1857. – Т. 5. (Период удельный).
- 2 Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар // Университетские известия. – Киев, 1883. – Год 29. – №1.; Голубовский П.В. Об Узях и Торках // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1884. – Ч. 234.; Расовский Д.А. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. – Praga, 1927. – Т. I.; Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Praga, 1933.

– Т. VI.

3 А.С. (Спицын А.А.) Курганы киевских торков и берендеев // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – вып. 1/2. – С. 156-157. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. – XXI. Киевская губерния // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – вып. 1/2. – С. 257.

4 Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // САИ – вып. Е1-19. – М., 1973. – 95 с.

5 А.С. (Спицын А.А.) Курганы киевских торков и берендеев // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – вып. 1/2. – 246-247 Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1888 – 1902 гг. – СПб., 1908. – 220 с.

6 Довженко В.Й., Лінка Н.В. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Вип. 5. – С. 151-157.

7 Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – Київ, 1966. – 146с.

8 Рыбаков Б.А. Торческ – город черных клобуков // Археологические открытия 1966 г. – М., 1967. – С. 243-245.

9 Плетнева С.А., Макарова Т.И. Южное городище у с. Витачева // КСИА АН СССР. – М., 1965. – вып. 104. – С. 54-61.; Приходнюк О.М. Городища Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі // Археологія. – Київ, 1980. – Вип. 33. – С. 87-96.

10 Малеев Ю.Н. Основные этапы развития летописного Василева // Древнерусский Город. – Киев, 1984. – С. 76-78.

11 Пашкевич Г.А. Находки культурных растений из раскопок летописного Юрьева // Древнерусский Город. – Киев, 1984. – С. 94-96.

12 Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – 206 с.; Кучера М.П. Исследование Змиевых валов в Среднем Поднепровье // Археологические открытия 1981 г. – Москва, 1983. – С. 280-281.; Кучера М.П. Исследование Змиевых валов по Роси и Стугне // Археологические открытия 1982 г. – Москва, 1984. – С. 285.

13 Кучера М.П., Иванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. – К., 1987. № 59. – С. 67-79.

14 Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в XI – XIV вв. – К., 1985. – С. 49-60.

15 Иванченко Л.І. Городище в с. Буки – Форпост Давньоруського кордону Західного Поросся // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. – К., 2004. – С. 111-117.

16 Моця О.П. Населення Південноруських земель IX-XIII ст. – К., 1993. – 160 с. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – 200 с.

17 Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі. (Історико-археологічний нарис) // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Проблеми дослідження і охорони. – Фастів, 2001. – С. 113-122; Иванченко Л.І. Городище в с. Буки – Форпост Давньоруського кордону Західного Поросся // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. – К., 2004. – С. 111-117.

18 Зариссвки христианской пластики выполнены П.С.Уткиным.

19 Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005.

20 Квітницький М.В. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку.

(В світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX-XVII ст.): Матеріали науково-практичної конференції. – Корсунь-Шевченківський. – 2007. – С. 17-50.

21 Кучера М.П., Иванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія... – С. 67.

22 Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 11.

23 Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі. (Історико-археологічний нарис) // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Проблеми дослідження і охорони. – Фастів, 2001. – С. 115.

24 Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999. – С. 65-66.

25 Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – С. 177.

26 Толочко П.П. Київська Русь. – Київ, 1996. – С. 74.

27 Кучера М.П., Иванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія... – С. 67-70.

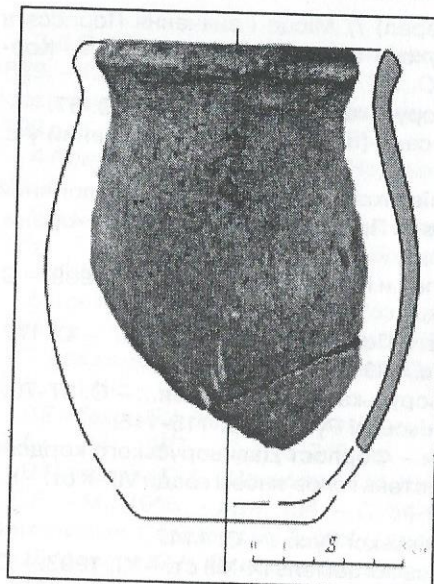
28 Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі... – С. 115-116.

29 Иванченко Л.І. Городище в с. Буки – Форпост Давньоруського кордону Західного Поросся // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. – К., 2004. – С. 117.

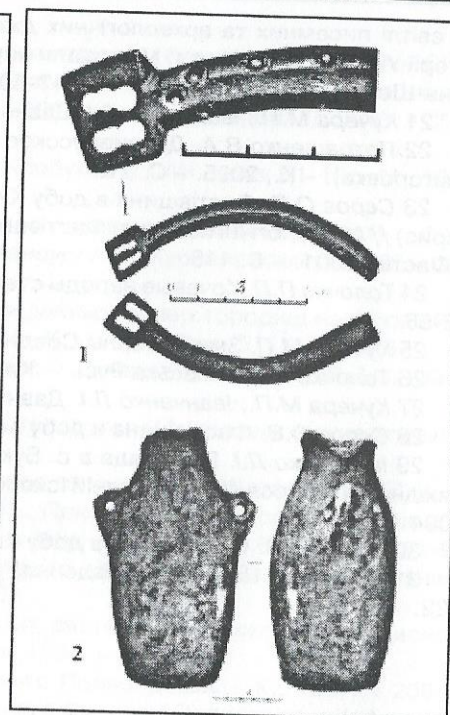
30 Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі... – С. 114.

31 Моця О.П. Населення Південноруських земель IX-XIII ст. – К., 1993. – С. 122.

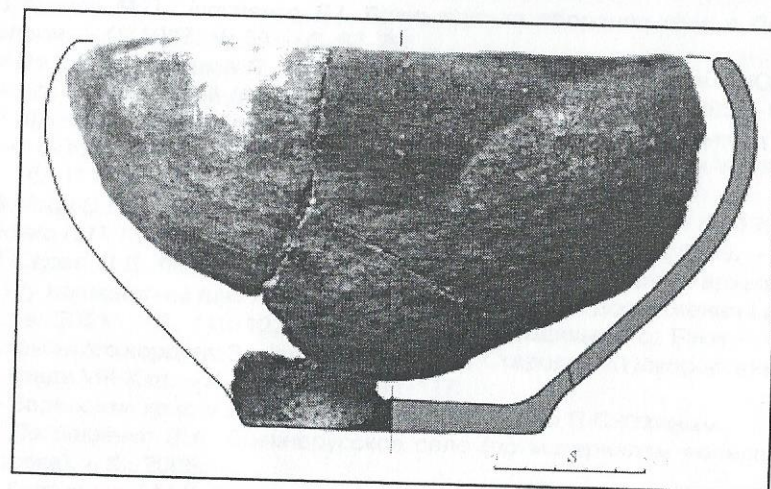

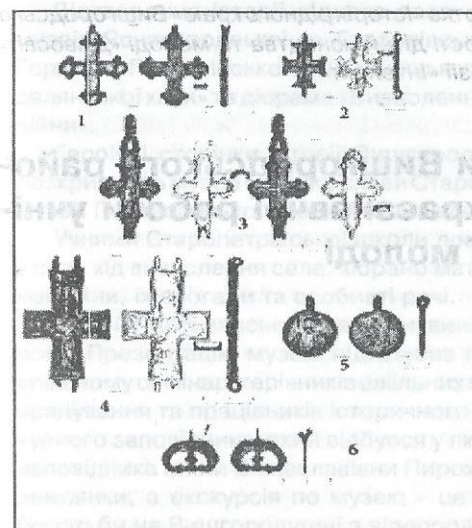
Кошеєвка-8. Лепніе сосуди
Тшинецької культури.

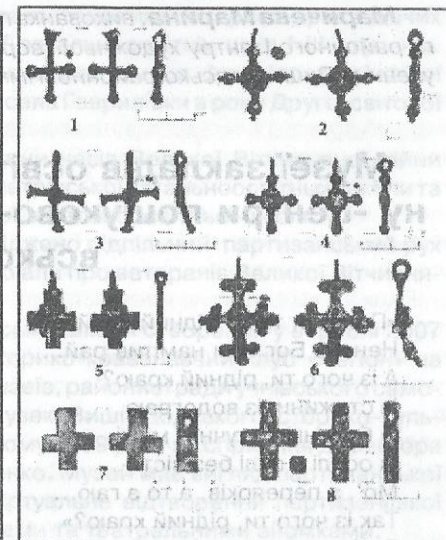
Обломок бронзової шпори і ам-
форки Київського типу XII-XIII вв.

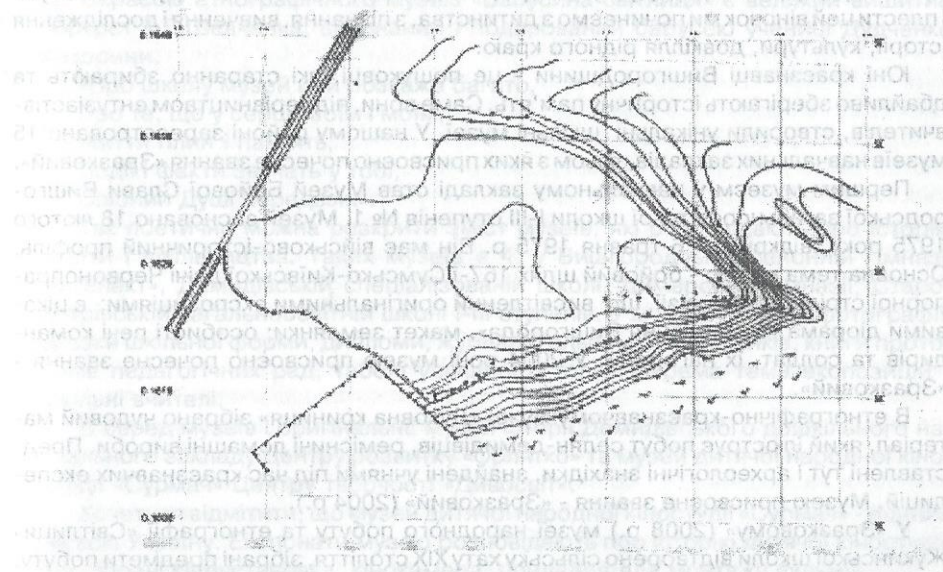
Кошеєвка-8. Лепніе сосуди Тшинецької культури.

Емалирований крестик (1), крести
реликварії (2-4), подвеска з изоб-
раженням святого (5) і крестовпис-
на луніца (6) XII-XIII вв.

Бронзові крестики (1-5) XII-XIII вв.,
(6) XI в., янтарний і каменний крес-
тики (7, 8) XII-XIII вв.

План розположення многослойного поселення Кошеєвка-8. (составлен
Е.Н. Осадчим)

Маричева Марина, вихованка гуртка «Історія рідного краю» Вишгородського районного Центру художньої творчості дітей, юнацтва та молоді «Дивосвіт», учениця Вишгородської районної гімназії «Інтелект»

Музеї закладів освіти Вишгородського району - центри пошуково-краєзнавчої роботи учнівської молоді

«Поняття таке: рідний край.
Неначе Бог нам намітив рай...
А із чого ти, рідний краю?
Із стежини, із водограю,
Із будинків у гучнім місті,
Із оселі в селі без вісті,
Мо', з переярків, а то з гаю...
Так із чого ти, рідний краю?»
В. Камашков, вишгородський поет

І, дійсно, «із чого наш рідний край»? Я переконана, що рідний край - це, як український віночок, в якому переплетені любов і шана до рідної землі, до душі і серця рідного народу, туга за рідною домівкою і ласкавими руками матері. І плести цей віночок ми починаємо з дитинства, з пізнання, вивчення і дослідження історії, культури, довкілля рідного краю.

Юні краєзнавці Вишгородщини - це пошуковці, які старанно збирають та дбайливо зберігають історичну пам'ять. Саме вони, під керівництвом ентузіастів-вчителів, створили унікальні шкільні музеї. У нашому районі зареєстровано 15 музеїв навчальних закладів, трьом з яких присвоєно почесне звання «Зразковий».

Першим музеєм у навчальному закладі став Музей Бойової Слави Вишгородської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 1. Музей засновано 18 лютого 1975 року, відкрито - 6 травня 1975 р. Він має військово-історичний профіль. Основна тема музею - бойовий шлях 167-ї Сумсько-Київської двічі Червонопрапорної стрілецької дивізії, що висвітлений оригінальними експозиціями; є цікавими діорама «Визволення Вишгорода», макет землянки; особисті речі командирів та солдат, їх нагороди. У 2004 році музею присвоєно почесне звання - «Зразковий».

В етнографічно-краєзнавчому музеї «Духовна криниця» зібрано чудовий матеріал, який ілюструє побут селян-деמידівців, ремісничі домашні вироби. Представлені тут і археологічні знахідки, знайдені учнями під час краєзнавчих експедицій. Музею присвоєно звання - «Зразковий» (2004 р.).

У «Зразковому» (2008 р.) музеї народного побуту та етнографії «Світлиця» Жукинської школи відтворено сільську хату ХІХ століття, зібрані предмети побуту, ремісничі приладдя жукинівців; створені експозиції «Народні ремесла. Ткацтво», «Рушники», «Одяг».

Відтворення історії рідного села - така тематика історико-краєзнавчих музеїв Ясногородської та Гаврилівської загальноосвітніх шкіл І-ІІІ ступенів. Гордістю Гаврилівського шкільного музею є експозиція «Інтер'єр української селянської хати» та діорама «Визволення села Гаврилівки в роки Другої світової війни».

Героїчні сторінки історії Вишгородщини часів Великої Вітчизняної війни розкривають музей Бойової слави Старопетрівської загальноосвітньої школи та музей Партизанської слави Литвинівської загальноосвітньої школи.

Учнями Старопетрівської школи досліджено підпільний партизанський рух у селі, хід визволення села, зібрано матеріали про ветеранів Великої Вітчизняної війни, їх спогади та особисті речі.

Музей Партизанської слави Литвинівської школи створений у вересні 2007 року. Презентацію музею підготував історико-краєзнавчий клуб «Леґіон» на спільному семінарі керівників шкільних музеїв, районної ради учнівського самоврядування та працівників історичного музею Вишгородського історико-культурного заповідника, який відбувся у лютому 2009 року за сприяння директора заповідника Ірини В'ячеславівни Пироженко. Музей має вигляд партизанської землянки, а екскурсія по музею - це віртуальне відтворення партизанської боротьби на Вишгородщині з відеороліками та театральними зйомками.

Етнографічний профіль мають музей «Бабусина світлиця» Димерської гімназії та народознавчий музей Вишгородської районної гімназії «Інтелект». Експонати музеїв розповідають про життя та побут мешканців Вишгородщини та Київського Полісся: прядка, праска, посуд, макет пічки ХІХ ст. Окресом етнографічного музею «Бабусина світлиця» є великий вишитий портрет Т.Г.Шевченка, виконаний і подарований бабусею учениці Дудченко Катерини.

«Про школу музеї цей розкаже багато,
Про те, що у серці твоїм і моїм,
Життя плин і пам'ять,
Події і факти звучать у тобі,
Срібний Душі передзвін».

Так поетично можна розкрити зміст музеїв, які розповідають про історію освіти і шкільництва. Таких музеїв є 4: у Вишгородській районній гімназії «Інтелект», Демидівській спеціалізованій школі, Димерській гімназії, Старопетрівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів. У музеях зібрано фотографії, зразки шкільної форми, дипломи, журнали, альбоми випускників, книги протоколів педагогічних рад, таблиці успішності тощо. Окрема тема експозицій - шкільні вчителі.

Є серед музеїв і оригінальні: музей історії Демидівського дошкільного навчального закладу Центру розвитку «Орлятко» та музей дитячої народної кіностудії «Сурмач» Центру творчості «Дивосвіт».

Хочеться відмітити, що музей дитячої народної кіностудії «Сурмач» - єдиний на всю Україну. Експонати музею розповідають про історію дитячої кіностудії, тут зібрані кіноустановка, кінокамера, приладдя для монтажу фільмів.

Та ми добре розуміємо, що музеї - це не просто зібрання матеріалів; мертва виставка фотографій і документів. Наші музеї - це жива, дієва сила. Тут прово-

дяться уроки, факультативні заняття, гурткова робота з учнями.

Музеї навчальних закладів району ведуть значну краєзнавчо-пошукову роботу. При музеях працюють краєзнавчі гуртки, пошукові загони. Особливо цікаво працює пошуковий загін Музею історії освіти Демидівської спеціалізованої школи, який провів 11 експедиційних походів, зібрав 422 експонати. Активно по збору нових матеріалів працюють клуби «Пошук» Димерської гімназії, Вишгородської загальноосвітньої школи I-III ступенів №1, експедиційний загін етнографічного музею Демидівської школи, пошукові групи Жукинської, Ясногородської, Литвинівської загальноосвітніх шкіл. Ними було зібрано понад 1000 експонатів для музейних експозицій.

Ради музеїв активно проводять просвітницьку та лекційну роботу. Матеріали музейних експозицій стають темами науково-дослідницьких робіт учнів. Всього на музейних матеріалах написано 45 учнівських досліджень. Роботи вихованок гуртка «Історія рідного краю» Шаравар Марії та Філоненко Яни посіли друге місце на обласному етапі конкурсу-захисту наукових досліджень учнів-членів Малої академії наук. Учні, члени рад музеїв, беруть активну участь у Всеукраїнських історико-географічних та етнографічних експедиціях «Історія міст і сіл України», «Краса і біль України», «Україна вишивана». 12 робіт відмічені на обласному рівні.

В організації діяльності музеїв значну допомогу надає Вишгородський районний Центр художньої творчості дітей, юнацтва та молоді «Дивосвіт». У 2008 році працівниками Центру творчості видано «Путівник по музеях навчальних закладів Вишгородського району», який містить основні відомості про всі шкільні музеї. В рамках Цільового проекту Центру творчості «Шляхами відкриттів» (Модуль «Мандруючи рідним краєм») проводяться районні конференції юних краєзнавців «Світ у Вишгородських барвах», конкурси дослідницьких краєзнавчих учнівських робіт «Вишгородщина рідна сторона», конкурси-виставки юних фотоаматорів «Стежками рідного краю» та юних художників «Вишгородщина барвінкова».

Перша конференція юних краєзнавців була проведена 12 квітня 2008 року, в день 35-річчя утворення Вишгородського району. Пошукові загони розкрили цікаві сторінки з історії свого населеного пункту. У листопаді того ж року в рамках Всеукраїнської акції «Колосок пам'яті» відбулась конференція «Скорботні жнива Вишгородщини». Краєзнавчі розвідки учнів увійшли до видання «Голодомор-33. Пам'яті знищених вишгородців».

Друга конференція «Світ у Вишгородських барвах» пройшла 3 квітня 2009 року. На ній юні краєзнавці представили свої кращі експонати та провели інтелектуальний турнір «Люби і знай свій рідний край».

Ради шкільних музеїв підтримують тісний зв'язок з працівниками Вишгородського історико-культурного заповідника та Вишгородського історичного музею. Ми сподіваємось, що ці зв'язки і в подальшому будуть зміцнюватись, оскільки працівники заповідника, а особливо директор Ірина В'ячеславівна Пироженко, Олег Васильович Коваль, Любов Іванівна Ніколенко, всіляко допомагають учнівській молоді в їх краєзнавчій роботі.

На сьогодні ми впевнено можемо сказати, що музеї закладів освіти нашого району стали центрами краєзнавчої роботи, знаємо, що інтерес до цих краєзнавчих досліджень не пропаде, а буде зростати, а значить буде ширитися і краєзнавчий рух учнівської молоді.

Ольговський С.Я., зав. кафедри охорони культурної спадщини і музеєзнавства, професор КНУКіМ

Деякі питання династичної історії київських князів у X ст.

При викладенні хронології князівської влади у Києві X ст., на перший погляд, нічого не може викликати недовіру, оскільки опирається вона на таке авторитетне і достовірне джерело, як літопис Нестора. Літописець наводить абсолютні дати, які увійшли в підручники і наукові дослідження, і якщо про князювання Олега і події з ним пов'язані не виникає ніяких сумнівів, то подальші етапи при уважному аналізі іноді викликають подив.

Почнемо з першої згадки про сина Ольги і Ігоря – Святослава. На історичну арену він виходить у 945-946 роках, коли київська дружина стояла на полі бою проти древлян, після вбивства Ігоря. За звичаєм він успадковував батьківську владу і повинен був розпочати битву, кинувши в бік ворога спис. Але, оскільки Святослав був ще занадто малий, то спис просто впав попереду його коня. Звичайно, такий символічний початок битви виглядає досить зворушено – малолітній князь стояв попереду своєї дружини і не міг не викликати у своїх воїнів батьківських почуттів. За Іпат'ївським літописом Святослав народився у 942 році, тобто йому на той час було три роки. Називається дата 938 рік, що не міняє справи. Але тепер доцільно згадати дати народження його батьків.

Ігоря привіз у Київ Олег у 882 році і народитись він повинен був не пізніше 880 року, а ймовірно наприкінці 70-х років IX ст. Про Ольгу відомо лише те, що вона вийшла заміж за Ігоря у 903 році, тому можна заключити, що народилась вона не пізніше 890 року. Нескладні арифметичні дії дозволяють заключити, що навіть у випадку її одруження у 6-7 років, що практикувалось у порфірородних родинах, так би мовити на перспективу, Святослава, свою першу і єдину дитину вона народила, коли їй було близько п'ятдесяти років, що навіть сьогодні вважається нереальним. Але якщо відкинути сумніви щодо віку і медичних кондицій святославових батьків, то викликає подив ще одна дата. У 915 році у віці 73 років помер князь Володимир Великий. Ставити під сумнів цю дату не має сенсу, оскільки вона співвідноситься з багатьма історичними подіями цього часу, але виходить, що Володимир народився або в один рік із Святославом, або коли йому було 2-3 роки і при цьому Володимир не був його первістком. Академік Б.О. Рибakov називає кінцевий вік Володимира 68 років, але і ці п'ять років особливої ролі не грають, оскільки у Святослава було ще два сини – Ярополк і Олег, старші за Володимира.

За самими песимістичними підрахунками, Святослав повинен був народитись не пізніше 20-х років X ст. В такому разі, на момент битви з древлянами він був дорослою людиною і досвідченим воїном, який цілком міг стояти на чолі війська. Тоді хто починав битву із древлянами? Відповідь напрошується сама собою – один із його синів – Ярополк або Олег. А де ж був в цей час Святослав?

Є. Пчелов у своїй книзі «Рюриковичі: історія династій» наводить повідомлення Костянтина Багрянородного із трактату 948-952 років «Про управління імперією» про те, що син Інгора Сфендеслав сидів у Немограді. Більшість дослідників вбачають у Немограді Новгород, Інгор і Сфендослав відповідно повинні бути Ігорем і Святославом. Коли і як Святослав став княжити у Новгороді, ми не знаємо, але і дивного в цьому нічого немає, адже Новгородським князем був його дід, Рюрик і цілком закономірно, що Ігор, перебуваючи на князівському престолі у Києві, відіслав у Новгород свого сина для зміцнення політичних і економічних зв'язків.

А коли ж Святослав став київським князем? Як показують події, механічного і закономірного переходу влади від батька до сина не відбулось. Ольга організувала помсту древлянам, вона ж провела перші державотворчі реформи – адміністративну і податкову, які, власне, поклали початок державі Київська Русь. Ольга ж перша встановила дипломатичні відносини з Візантією і узаконила на Русі християнство. І хоча Ольгу називають регентом Святослава, усі важелі влади знаходились у її руках майже до кінця життя.

Лише одна подія може свідчити, що у 968 році Святослав вважався київським князем. В цей рік Ольга із його синами сиділа у Києві, Святослав же воював на Дунаї, коли до міста підійшли орди печенігів. Київська дружина із воєводою Претичем була далеко за Дніпром і кияни збирались вже здатись на милість ворога. Але один хлопчик, який знав печеніжську мову, вночі спустився в табір кочовиків і з вуздечкою в руках почав ходити між вогнищами, навколо яких сиділи кочовики, питаючи, чи не бачив хто його коня. Так він добрався до Дніпра, переплив під градом стріл на протилежний берег, дістався до дружинників і привів їх до Києва. Ворог відступив, а кияни послали за Святославом із претензією: «Ти, княже, шукаєш чужої землі і про неї дбаєш, а свою покинув, а нас ледь не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо не прийдеш і не захистиш нас, то візьмуть таки нас. Невже не жаль тобі своєї вотчини, старої матері, і дітей своїх?» Святослав ненадовго повернувся в Київ і розгромив печенігів.

Як бачимо, кияни вважали Святослава своїм князем, хоча в Києві він був досить рідко. Мабуть в цей приїзд до Києва він заповідав Ярополку київський престол, Олега він зробив князем древлянським, а позашлюбного сина Володимира відправив у Новгород. Відзначимо, що Володимир поїхав княжувати у Новгород на вимогу самих новгородців. І це примітний факт, бо і у літописах і у сучасних дослідженнях відзначають, що Володимиру частенько дорікали, що він син рабині.

То хто ж була Малуша, мати Володимира і ключниця княгині Ольги? Висловлювалась думка, що вона була донькою древлянського князя Мала і Ольга після своєї помсти древлянам забрала її з братом Добринею спочатку у Любеч, а потім у Київ. Не всі дослідники підтримують цю точку зору, але, зважаючи на те, що посада ключниці у князівському палаці досить висока і почесна, звичайна рабиня, або худородна її займати не могла. Для дітей князя Мала це був почесний полон, а Володимир був Рюрикович по батьку і нащадок древлянського князівського роду по матері. Це знали новгородці і Володимир цілком їх задовольняв на князівському престолі.

У липні 969 року княгиня Ольга померла. Мабуть і тепер Святослав не посів київський престол *de facto*. Він продовжував воювати на Дунаї, але події склались не на його користь і він був вимушений заключити мирну угоду з Візантією. Повертаючись додому на весні 972 року, Святослав загинув біля дніпровських порогів у битві з печенігами. Київським князем став його старший син Ярополк, але ненадовго. У 977 році між Святославичами почалась усобиця, в результаті якої першим у бою із Ярополком загинув Олег, а потім Володимир вбив Ярополка і у 980 році став київським князем.

Святослав перший започаткував традицію розсаджувати княжих синів в удільні князівства, що привело до першої міжкнязівської усобиці. Не зважаючи на великий державний розум, політичну інтуїцію і досвід, наступні київські князі – Володимир і Ярослав повторили його помилку, що, врешті, привело до занепаду і загибелі однієї із найсильніших держав Європи.

Павлова В.В., старший науковий співробітник Музею історії міста Києва

Архівні та музейні джерела про діяльність Т.М. Мовчанівського

Ім'я Теодосія Миколайовича Мовчанівського, представника української культури і науки в 1920-30 рр., добре відоме архівістам, археологам та музейним працівникам в Україні. В бібліографічному довіднику «Українські архівісти» (випуск 1) вміщено статтю, в якій основну увагу в діяльності Т.М. Мовчанівського приділено архівній справі та архівознавству.¹ В енциклопедичному словнику-довіднику «Дослідники археології України» дано довідку про Т.М. Мовчанівського, але вже з позиції вивчення археології.²

Поєднання різних наукових інтересів, серйозне ставлення до вивчення різних, за походженням, історичних джерел, високий фаховий рівень – все це ставить Т.М. Мовчанівського до того кола дослідників, надбання яких слугуватиме багатством поколінням науковців в Україні. В цьому повідомленні пропонуємо нові архівні та музейні данні про долю Теодосія Мовчанівського та його наукову діяльність на ниві краєзнавства.

Спочатку нагадаємо декілька фактів з його біографії. Народився 9.05.1899 р. в родині священика в селі Берестовець Уманського повіту Київської губернії. Здобув традиційну для духовенства освіту – навчався в Уманському духовному училищі в Київській та Одеській семінаріях (1913-1918 рр.). Проте духовного сану не прийняв, присвятив себе громадській та просвітницькій діяльності.³

З 1919 р. Т.М. Мовчанівський очолював школу в Берестові, де він організував курси самоосвіти та осередок «Просвіти», створив музей при клубі. З 1921 року очолював трудову школу в с. Краснопілка, де ним також було організовано музей. Під впливом знайомства з П.П. Курінним, тоді директором Уманської хлоп'ячої гімназії і Уманського краєзнавчого музею, захопився дослідженням місцевих археологічних пам'яток. Завдяки зусиллям Теодосія Миколайовича у 1924 р. було створено ще один сільський музей при Верхняцькому клубі.⁴

У 1925 р. Теодосій Мовчанівський очолював організаційні роботи, щодо створення Бердичівського окружного архіву та краєзнавчого музею. З 1926 по 1928 рр. він працював на посаді директора музею, а пізніше, з 1928-1932 рр. – заступником директора з наукової роботи. За його ініціативою територію кармелітського монастиря у Бердичеві, де розміщувався музей, у 1928 р. було оголошено історико-культурним заповідником.⁵

Також в ці роки набував Т.М. Мовчанівський досвід архівіста та археолога.

¹ Українські архівісти. Бібліографічний довідник. XIX ст. - 1930-ті рр. -К., 1999. - Випуск 1.-С.233-234.

² Мезенцев Г.Г. Дослідники археології України.- Чернівці.-1997.-С.183

³ Українські архівісти...- С. 233.

⁴ Нестуля О.О. Неспокійне серце. Т.М.Мовчанівський.// Репресоване краєзнавство.-К., 1991.-С.210.

Ним було відвідано, з метою консультацій і контролю за діловодством, 68 установ у місті та в окрузі, проводились численні лекції та бесіди. За його участю створювалися архівні гуртки та діяла змінна виставка архівних документів⁶.

У 1926-27 рр. він брав участь в експедиції під керівництвом П.П. Курінного (на той час вже директора Всеукраїнського Музейного городка та Лаврського заповідника у Києві) в розкопках Райковецького кургану та могильника на р. Гнилоп'яті Житомирській області. У 1928 р. проводив археологічні розвідки в селах Юрківка, Вовчинці, Обухівка, Білопол'є, Андрушівка, де були зафіксовані пам'ятки тріпільської та черняхівської археологічних культур. Поблизу селищ Райки, Ягнятин, Беліловка, Верхнячки були виявлені городища часів Київської Русі.

З 1929 по 1935 рр. Т.М. Мовчанівський, маючи певний досвід археолога, керував розкопками Райковецького городища XI - XIII ст., що знаходилося поблизу с. Райки Бердичівського району Житомирської області. На той час це городище, що було зруйноване під час татарської навали 1240 р., стало чи не єдиною давньоруською пам'яткою, що була досліджена повністю. Хороша збереженість культурного шару на дитинці городища та повне його археологічне розкриття дали можливість Т. Мовчанівському здобути матеріал великого наукового значення. Під час розкопок були виявлені залишки укріплень, десятків жител і майстерень, тисячі стародавніх предметів. Речі знайдені in situ переконливо доводили про високий рівень розвитку давньоруського ремесла і торгівлі.

Колекція знахідок на Райковецькому городищі, яка крім давньоруських, складається з речей трипільської культури, скіфського часу, ранньослов'янських та слов'янських поселень, зберігається в археологічних фондах Національного музею історії України. Треба зазначити, що археологічна експозиція цього київського музею в кожному розділі має матеріали з розкопок Т.М. Мовчанівського.

За ініціативою Т. Мовчанівського для наукової обробки масових знахідок в Інституті історії матеріальної культури (тогочасна назва інституту археології) було створено спеціальний історико-археологічний відділ, куди залучалися фахівці різних галузей: геологів, біологів, хіміків та ін.⁷ Це було новаторським підходом в українській археології.

Здійснюючи наукову обробку матеріалів, Т.М. Мовчанівський зробив лише попередні повідомлення про результати своїх досліджень.⁸ Пізніше ґрунтовну монографію «Райковецьке городище» було видано В.К. Гончаровим, але, на жаль, без згадки про Т.М. Мовчанівського.⁹

Наукова діяльність Т. Мовчанівського до середини 30-х років не обмежується лише археологією. Він займається історією католицизму на Україні, вивчає архітектурні пам'ятки Бердичева, допомагає створювати нові сільські музеї в

⁵ Нестуля О.О. Неспокійне серце. Т.М.Мовчанівський.// Репресоване краєзнавство.-К., 1991.-С.211

⁶ Українські архівісти...-С.234

⁷ НА ІА НАНУ, ф.Т.Мовчанівського,- №1

⁸ Молчанівський Ф.Н. Обработка металла в Украине в XII-XIII вв. По материалам Райковецкого городища.// Проблемы истории докапиталистического общества.-1934.-№5.-С.83-92

окрузі. З 1928 по 1930 рр. в Бердичівському музеї працювала експозиція з історії монастиря та історії католицизму в Україні.¹⁰ Саме в той час було створено ще й філіал музею в с. Погребище. Всі музеї, що були створені за ініціативою Т. Мовчанівського, стали справжніми осередками розповсюдження історичних знань, сприяли у вихованню глибокої шани до минулого рідної землі. І що є найважливім - їхні колекції склалися з місцевих археологічних та етнографічних матеріалів. Особливе місце займала в справах Т. М. Мовчанівського робота з літературою. Під час відряджень до Києва та Ленінграда, він багато часу працював в бібліотеках. Як досвідченого краєзнавця його запросили до Києва, де Т. М. Мовчанівський працював у ВУАК та викладав в технікумах та на музейних курсах вже у 1928-1933 рр.¹¹

З 1933 року Т. М. Мовчанівський з дружиною Л. М. Нефедовою та двома синами Георгієм та Володимиром вже мешкав у Києві, працював в Інституті історії матеріальної культури науковим співробітником та займав посаду вченого секретаря, деякий час очолював відділ слов'янської та давньоруської археології. У 1930-1932 рр. він брав участь у розкопках античного міста Ольвії, у 1934 році керував розкопками II та III городищ у с. Городськ Житомирської області.¹² У 1934-1937 рр. Т. М. Мовчанівський очолював київську експедицію, працівники якої проводили широкомасштабні археологічні дослідження давньоруських міст Вишгорода та Києва.¹³ Завдяки тому, що розкопки у Вишгороді проводились на значній площі, Т. Мовчанівським були виявлені залишки цілої системи жител та господарських будівель, розташованих двома смугами вздовж східного краю городища - частини однієї з вулиць давнього міста та залізобудівний виробничий комплекс, т. зв. «кварталу металургів» X-XI ст. Унікальний речовий матеріал з розкопок зберігається сьогодні в археологічних фондах Національного музею історії України й Державного історичного музею в Москві. До Москви експонати потрапили через те, що у складі експедиції Т. М. Мовчанівського працювали співробітники ДІМ, серед яких були Б. О. Рибаків, Л. А. Голубева та ін. Пізніше вони оприлюднили матеріали в своїх наукових працях, також не називаючи імені керівника розкопок.¹⁴

Велика археологічна колекція речей з розкопок Т. М. Мовчанівського у Києві (близько 5 тис. одиниць) зберігається в Національному музеї історії України. Вона зміщує скарб жіночих прикрас XII - XIII ст., вироби з давньоруської косторізної майстерні, великий дзвін XII - XIII ст. й значну кількість речей з садиби Десятинної церкви та Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Лише незначну частину зібраного в цей час матеріалу Теодосій Мовчанівський використав в своїх публікаціях. Науковою цінністю результатів робіт у Києві стали

його висновки, щодо планувальної системи міста VIII - XI ст. Під час будівництва художньої школи у Києві, були виявлені залишки стародавнього рову на Старокиївській горі. Про ці розкопки він дав повідомлення в Наукових записках ПМК.¹⁵

Розкопками 1936 року, неподалік від Десятинної церкви, безпосередньо у рові, було досліджено поховання в зрубі дружинника з рабиною та конем. Цей комплекс відомий багатьом археологам як «поховання № 112»¹⁶ В ньому, крім скелетів, були знайдені срібні дирхеми, скроневі кільця, фібула з довгою голкою, обручка, бронзовий ключ - все, що залишилось у похованні після пограбовання ще у давнину.¹⁷ На думку Т. Мовчанівського це поховання надало «важные материалы для изучения конкретных условий и форм появления классового общества в Поднепровье и выясняет роль и место скандинавских элементов в общественных отношениях того времени, иллюстрирует идеологию, технику, искусство».¹⁸ Але цей науковий висновок дослідника не сприймався, не лише у ті часи, але й пізніше. Так відомий радянський археолог М. К. Каргер, саме за цю думку, відніс українського археолога до «продолжателей буржуазных теорий норманистов-иностранцев».¹⁹

Сучасна археологічна наука підтвердила висновки Т. Мовчанівського, щодо скандинавського походження «поховання № 112», але досліднику його чесна наукова позиція в ті часи коштувала життя.

Напружений графік розкопок, пов'язаний з будівництвом соціалістичного Києва, наукова обробка напрацьованих матеріалів, робота в секції експедиційних досліджень в ІІМК Теодосієм Мовчанівським не були завершені, а мрії про оприлюднення всіх своїх наукових висновків та заплановані нові археологічні розвідки, як і багато інших справ - не здійснилися.

4 лютого 1938 року Т. М. Мовчанівському було висунуто звинувачення за ст. 54-7, 54-11 КК УРСР (58 КК РСФСР) у причетності до антирадянської націоналістичної організації, за «подрывную вредительскую деятельность в области науки». 20 17 лютого 1938 року його заарештували і відправили до Лук'янівської в'язниці.

За протоколом свідчень К. Ю. Коршака, від 10 грудня 1937 року, про контрреволюційну діяльність в Інституті історії матеріальної культури ВУАН зазначено: «...вся работа Института была направлена так, что главное внимание уделялось вопросам изучения иноземной культуры колонизаторов и совершенно игнорировалось изучение культуры местного населения».²¹

За цим протоколом разом з Т. Мовчанівським було звинувачено Ф. Вовка, О. Грушевського, М. Макаренка, С. Магуру, Ф. Козубовського, І. Підоплічка, та інших. Фаховий підхід до вивчення матеріалів, наукове розуміння історичного процесу розвитку, об'єктивна оцінка знайдених артефактів, - все це у діяльності

⁹ Гончаров В. К. Райковецкое городище. - К., 1950

¹⁰ Мовчанівський Т. М. Бердичевський державний історико-культурний заповідник. Провідник. - Харків, - 1930. - с. 6

¹¹ НА ІН НАНУ, ф. ВАУК, № 109. - с. 1

¹² НА ІН НАНУ ф. Т. Мовчанівський, - № 1

¹³ НА ІН НАНУ, ф. 10, № 9, спр. 15а. ф. 20, № 28, № 46. Звіти про роботу київської археологічної експедиції у 1936-1937 рр.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси., М., 1948. - с. 291. Голубева Л. А. «Квартал металлургов» в Вышгороде. // Славяне и Русь., М., 1968. - с. 25

¹⁵ Наукові записки ПМК УАН. - 1937. - № 2. - с. 35-65, 123-127.

¹⁶ Каргер М. К. Древний Киев., М. - Л. 1958. - с. 178-179

¹⁷ Речі зберігаються в археологічних та нумізматичних фондах Національного музею історії України.

¹⁸ Каргер М. К. Древний Киев., М. - Л. 1958. - с. 220

¹⁹ Там же.

науковців не співпадало з політичними завданнями комуністичного режиму, не відповідало безкомпромісній партійній ідеології.

По різному склалася доля звинувачених. Теодосія Миколайовича Мовчанівського, за слідчою справою № 58044, «трійкою» при Київському обласному управлінні НКВС було засуджено до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 року о 23 годині²².

Лише через десятиріччя замовчування, 12 травня 1971 року, він був помертно реабілітований. Саме тоді, в експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України, було розміщено фото Теодосія Миколайовича Мовчанівського.²³ Воно зайняло почесне місце в галереї вітчизняних археологів. Вперше портрет Т.М. Мовчанівського й фото учасників його експедиції у Києві були надруковані в 1996 році²⁴. До 90-річчя Т.М. Мовчанівського співробітниками Інституту археології НАН України було підготовлено статтю про археологічну діяльність Т.М. Мовчанівського, де повернуто авторство його наукових здобутків²⁵.

Були повернуті до нащадків ім'я, обличчя, архіви з науковими матеріалами Теодосія Мовчанівського, але невідомим залишалося місце поховання. Цю таємницю було розкрито з розкриттям документів в архіві СБУ стосовно масових поховань у Биківні. З них стало відомо, що з осені 1936 року Биківнянський ліс на північно-східній околиці Києва, став «спецзоною для потреб НКВС.» Тіла всіх розстріляних у Києві від осені 1936 року до осені 1941 року відвозили до Биківні.²⁶ Про розстріл Т.М. Мовчанівського подається після 7 травня 1938 року.²⁷

У Биківнянському лісі сьогодні ушановується пам'ять не зниклих у небутті десятків тисяч відроджених імен. Серед них ім'я Т.М. Мовчанівського, який своє життя присвятив справі по виявленню, вивченню та збереженню пам'яток вітчизняної археології, історії та культури, справі архівіста, археолога і краєзнавця.

²⁰ ЦДАГО, ф. 263., оп. 1, спр. 58044

²¹ Там же

²² Там же

²³ НА ІН НАНУ, ф. 9, № 9, № 79938, № 497

²⁴ Церква Богородиці Десятинна у Києві. К., 1996., - с. 218

²⁵ Беляєва С.О., Калюк О.П., Т.М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії.// Археологія, № 2, 1989, - с. 125-131

²⁶ Боженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. - К., 1999. - с. 7

²⁷ Там же. - с. 301

Петраускас А.В. - кандидат історичних наук, співробітник відділу давньоруської археології інституту археології НАНУ

Готун І.А. - науковий співробітник відділу давньоруського гончарства інституту археології НАНУ,

Коваль. О.А. - науковий співробітник відділу давньоруської археології інституту археології НАНУ.

Дослідження житлового комплексу з залишками ремісничого виробництва на посаді давньоруського Вишгорода в сезоні 2008 р.

Експедицією Інституту археології НАН України в 2008 р. було продовжено розпочаті в минулому сезоні роботи по вивченню ремісничого осередку давньоруського Вишгорода (сучасна вул. Межигірського Спасу), загалом же дослідження цієї ділянки пам'ятки ведуться з 2005 р. Необхідність останніх розкопок була викликана земляними роботами, які проводились користувачем ділянки - підприємством «Сігал Груп ЛТД».

Всього було відкрито 150 м, де було виявлено потужний шар давньоруської доби з об'єктами житлового та побутово-господарського призначення. Вище знаходились матеріали козацької доби, перекриті суцільним шаром поховань нового часу (на плані Вишгорода кінця XVIII ст. дана ділянка зайнята «старим кладовищем»).

Верхня частина культурних нашарувань до глибини біля 1,5 м була знищена внаслідок несанкціонованих земляних робіт підприємством «Сігал Груп ЛТД». Під час візуального огляду земляних відвалів було зафіксовано значну кількість речового матеріалу доби пізнього середньовіччя та Київської Русі: фрагменти гончарної кераміки, залізні вироби. Окрім цього, внаслідок роботи важкої землерийної техніки на площі біля 3000 м² було також знищено значну кількість людських поховань доби пізнього середньовіччя та новітнього часу: на поверхні відзначено багато цілих та фрагментованих кісток людських кінцівок, реберні кістки, цілі та фрагментовані людські черепи; шматки дерев'яних домовин та залізних цвяхів від них.

Після зачистки поверхні будівельного котловану на площі 150 м² було зафіксовано і досліджено залишки 22 поховань пізньосередньовічного та новітнього часу. Переважна частина поховань була ушкоджена внаслідок будівельних робіт: роздавлені і зміщені кістки кістяків. Вірогідно, що їх кількість на досліджуваній площі мала бути значно більшою, якщо врахувати кістяки, які залягали вище і були зруйновані внаслідок будівництва.

Всі без виключення безінвентарні одинарні (можливо, за виключенням пох. № 3) поховання - витягнуті трупопокладення на спині, орієнтовані головою на

захід, руки складені на животі чи на грудях. На деяких кістках добре помітні сліди від засипки білою речовиною, вірогідно, вапном. В переважній більшості поховань відзначено добре збережені залишки дерев'яних домовин, скріплених залізними цвяхами. Поховання часто розташовані рядами, впритул одне до одного. Вірогідно певна нерегулярність в розташуванні пояснюється знищенням значної кількості поховань будівельниками.

Несподіванкою виявились залишки споруд давньоруського часу, які були перекриті пізньосередньовічними похованнями. Привертає увагу об'єкт №1 житлового призначення. Приймаючи до уваги знищення будівництвом майже 1,5 м культурних нашарувань над виявленим об'єктом, можна припустити, що ми маємо справу лише з нижньою частиною котловану житла. Разом із збереженою частиною заповнення потужністю біля 0,5 м загальна глибина споруди могла б становити біля 2 м від рівня сучасної денної поверхні, що дозволяє інтерпретувати її як землянку, чи залишки житлового підклітку. Заглиблена частина мала під квадратну в плані форму, розмірами на рівні фіксації 5,0-5,40х5,0-5,35 м, була зорієнтована стінками за сторонами світу з незначним (сезонним?) відхиленням. Вдалося вивчити нижні 0,45-0,55 м заповнення, оскільки вищі нашарування пошкоджені згаданим могильником. Одне з поховань розрізало також опалювальний пристрій та західну стінку житла.

Материкові стінки котловану споруди мають досить чітко виражену своєрідну приступку, вирізану в материковому світло-жовтому супіску, яка пов'язана, імовірно, із конструкцією дерев'яних стін будівлі. Безпосередньо над нею залягав шар насипного щільного суглинку (різко відрізняється від досить легкого за механічним складом сірого супіску основної частини заповнення). Сліди конструкції були зафіксовані у вигляді витягнутих вздовж материкових стінок залишків круглих в перетині дерев'яних колод діаметром біля 0,2 м. Показово, що земляна приступка відсутня у північно-західному куті споруди, де опалювальна споруда розташовувалась близько до стіни.

В долівці об'єкта простежено значну кількість ям. Їх варто пов'язувати з конструкцією печі, нерухомих меблів, особливостями настилення долівки. В центральній частині котловану в двох розташованих поруч ямках було зафіксовано нижню половину гончарного горщика, і, можливо, сліди згорілої дерев'яної посудини. Верхній край посудин знаходився на рівні і дещо нижче рівня долівки, яка була представлена шаром щільного утрамбованого суглинку із тонкими прошарками дрібного деревного вугілля та печини.

Ямки наявні в східній стінці могли мати відношення до влаштування входу. Попри присутності ям в центрі північної стінки, логічно все-таки припустити широко розповсюджену на Русі орієнтацію входу на теплі румби. Сходинок в материковій породі чи входу-пандусу в даному об'єкті простежити не вдалось. В умовах світлого забарвлення материка (де темне заповнення читати вдається) ймовірно припустити використання дерев'яних драбини чи внутрішніх сходів.

Опалювальний пристрій знаходився, як уже вказувалось, в південно-західному куті і був спрямований челюстями на північ. Привертає увагу збільшення на певному етапі експлуатації товщини його західної стінки, яка примикала до стінки житла (з протипожежних міркувань?). Тоді ж підмазуються і чергові шари череня, ямки від кілочків з цього рівня прорізають первинні напластування нижньої части-

ни опалювального пристрою.

Серед знахідок з житла - кераміка XI ст., кістяні проколки, бронзові та залізні вироби; в числі останніх - ліроподібна пряжка доброї збереженості. Біля східного кута будівлі вивчено об'єкт №2 - синхронну житлу побутово-господарську споруду прямокутної форми розмірами близько 3,0х2,2 м. Відхилення (за годинниковою стрілкою) від орієнтації стінками за сторонами світу в даному випадку виражене не більше і наближає до орієнтації кутами (з огляду на певну асиметрію, викликану видовженою формою). Серед конструктивних особливостей споруди - наявність глибоких стовпових ям по кутах. Більше шансів, що в даному випадку ми маємо справу з каркасною конструкцією стін, ніж з підкладками під зруб.

В зруйнованому будівельниками шарі простежено залишки давньоруських гончарних горен. Вони розташовані на відстані близько 100 м від музеєфікованого експедицією ІА НАНУ в складі Вишгородського історико-культурного заповідника і потребують подальшого вивчення.

Сагайдак Дмитро, маршал козацтва Верховний отаман України та Діаспори, Гетьман козацтва Запорозького.

Гетьман Петро Дорошенко – продовження “Руїни”

Козацтво в Україні завжди було нерозривно пов'язане з Православною вірою. Більшість повстань проти польського гноблення виникали якраз на тлі пригнічення православ'я з боку католицької шляхти. Коли ми, з висоти теперішнього дня, намагаємося осмислити події та уроки Хмельниччини та Руїни – мусимо чітко усвідомлювати, що значним чином вони були пов'язані з внутрішньою потребою народу сповідувати батьківську віру та з небажанням переважної частини населення України підкорятися штучно привнесеним з зовні, непритаманним народові обрядам та традиціям.

Після прийняття церковної унії головний вектор спротиву русинів чужинським впливам перемістився з площини протистояння мусульманській навалі (Кримське ханство та Оттоманська Порта) в площину конфлікту між православ'ям та католицизмом. Унія церков, що відбулася, була незрозумілою більшості населення Малої Руси (сучасної України). Якщо панівна верства – русинська шляхта переходила в католицизм або унію, виходячи з цілком прагматичних міркувань, то козаки, міщани та хлопці не прийняли унії, цілком слушно вважаючи її виключно засобом подальшого гноблення русинів, черговим політичним інструментом в руках гнобителів.

Також величезною помилкою Речі Посполитої було широке впровадження в русинських територіях практики орендарства, з використанням в якості орендарів євреїв, які ототожнювалися в народній свідомості з чорними силами. Свавілья орендарів, потреба платити їм навіть за право охрестити дитину або відслужити панахиду за померлим родичем – усе це крапля за краплею переповнювало чашу народного терпіння.

Таким чином низка конфліктів (русинська – польська шляхта, орендарі – посполиті, козаки – шляхта загалом, православ'я – католицизм) протягом невеликого часу перетворилася в один великий конфлікт, міжрелігійний. Якщо ми уважно перечитаємо статті будь-яких угод між польською владою та козаками, неодмінно нашу увагу привернуть вимоги русинів очистити та заборонити проживання та діяльність на території, що вже була вивільнена ними за допомогою зброї, від єзуїтів (як уособлення войовничого католицизму) та євреїв. Релігійне протистояння в ті часи неодмінно переростало в протистояння національне.

Навряд чи можна звинувачувати українців доби Богдана в антисемітизмі та ксенофобії – адже вони цілком природно допускали в своє середовище тих самих євреїв та караїмів (згадаймо полковників Ільяша Караїмовича, Мартина Пушкаря та Івана-Юрія Богуна), поляків, московитів та кримчаків. Водночас, будь-яке утискання своїх прав та інтересів, особливо тих, які стосувалися сповідання

православного християнства, сприймалося вкрай негативно та викликало жорсткий спротив. В запалі козаки та повсталі хлопці знищували усіх, хто не був з ними одної віри. Микола Костомаров – історик, якому аж ніяк не можна закинути обвинувачення в необ'єктивності або недбалій роботі з джерелами, стверджує, що під час Хмельниччини на території України було знищено біля ста тисяч тільки євреїв. Ті ж джерела свідчать, що і їдеям, і католикам надавалась можливість обрати перехід у православ'я – і таким чином врятувати життя собі та своїм родинам.

Релігійна нетерпимість, звичайно ж, не може викликати поваги або захоплення. Однак альбігойські війни в Лангедоці, дії кастильців періоду Реконквісти, кривава реформація Генріха VIII, Варфоломійська ніч часів Католицької Ліги або багаття женевських цвінгліанців – усі ці приклади свідчать про те, що питання релігійної нетерпимості не були розв'язані толерантним чином в жодній країні тогочасної Європи. Майже кожна країна проходила таким шляхом.

Для нас цікаво інше: деякі політики після Хмельницького, усвідомлюючи неможливість дійти згоди з такими самими слов'янами та християнами, як і українці – з поляками, кинулися в обійми Туреччини, для якої і католики, і православні були однаково байдужі. Гігантська Турецька імперія об'єднувала під владою султана магометан, християн та їдеїв, з майже однаковою повагою ставлячись до “людей Книги”, тобто тих, хто вірить в єдиного Бога та не є поганином. Щодо козаків то Отаманська Порта на своїй території, за Дунаєм, дозволювала їм розташовувати Козацьку Січ.

Звичайно ж, до релігійних мотивів щільно долучались й міркування загальнополітичні, а почасти й меркантильні. Сам Хмельницький не нехтував бусурманською поміччю, до певного часу вдавалося граючи на суперечностях між Кримським ханством та Річчю Посполитою. Його син Юрій також намагався використати міць та кошти мусульман у своїх марних спробах укріпитися в якості володаря русинів. Подібним шляхом пішов і один з найкращих тогочасних русинських політиків та полководців, людина, яку деякі історики називали згодом “сонце Руїни” – гетьман Петро Дорошенко.

Петро Дорошенко народився 1627 року в місті Чигирині в родині козака. В двадцять два роки він стає козаком Гетьманської сотні. За видатні здібності Хмельницький надає йому чина “арматного писаря” та посилає з важливими дорученнями. 1650 року Дорошенко разом із трьома іншими ватажками ходив із військом до Молдавії, а наприкінці цього ж року вів переговори з польським сеймом. У віці 26 років Петро Дорошенко очолює Прилуцький полк. Прилуцьким полковником він буде шість років.

Після смерті Хмельницького Петро Дорошенко – серед тієї старшини, яка до останньої хвилини підтримує політику Івана Виговського. Дорошенківський полк бере участь у поході проти Полтавського полковника Мартина Пушкаря та російських військ. Після поразки біля Хмельника наприкінці 1659 року Дорошенко здався з козаками Якимові Сомку; той позбавив його чина полковника, віддавши Прилуцький полк Федорові Терещенку. Під протоколом Переяславської ради, яким Юрія Хмельницького було затверджено гетьманом, стоїть і підпис козака Дорошенка.

Вже на початку 1660 року він стає Чигиринським полковником і разом з іншими козаками направляє до Москви з проханням скасувати окремі статті Переяславської угоди. Дорошенко брав участь у поході Юрія Хмельницького та Шереметева під Чуднов, де вів переговори з керівником польських військ Любомирським.

В уряді гетьмана Павла Тетері 1663 року Дорошенко отримує чин генерального осавула, а з 1665 року – ще й черкаського полковника. Після падіння Тетері, коли Медведівський сотник Степан Опара, спираючись на селян, проголосив себе гетьманом, але, не маючи підтримки гетьмана Брюховецького, шукав допомоги в Кримського хана – в дорозі татарських мурз перехопив і схилив на свій бік саме Дорошенко. Вони допомагають йому здобути гетьманську посаду. Біля Богуслава татари схопили Опару й віддали його на поталу Дорошенкові. Козаки, на вимогу мурз, оголошують Дорошенка «Наказним» гетьманом, і на початку 1666 року він скликає в Чигирині козацьку раду, яка вручила йому булаву.

Але її довелося захищати від зазіхань Брюховецького та знешкоджувати його прибічників – Брацлавського полковника Василя Дрозденка, якого було страчено в Чигирині, потім Польського (Овруцького) полковника Децика, що втік на Лівобережжя. Своїми універсалами новий гетьман закликає лівобережних козаків переходити під його булаву, виступати проти Брюховецького. Петро Дорошенко захищає козаків Переяславського полку, які вбили свого полковника Данька, від розправи над ними російських військ.

Та подальшим діям Дорошенка, спрямованим на возз'єднання України, зашкодила трагічна в історії українського народу подія: 30 січня 1667 року Росія й Польща таємно, за спиною українців, підписали Андрусівське перемир'я. Четверта стаття цієї угоди проголошувала, що Росія і Польща ділять між собою українські землі навгил по Дніпру. Правобережжя знову поверталось під владу Речі Посполитої, а основна маса селян та козаків – у ненависне кріпацтво. Лівобережжя з Києвом відходило до Росії. Згідно з цією угодою Дорошенка змушували визнати владу польського короля, але Гетьман плекав широкі національні плани.

В Україні з'явилися польські війська під командуванням Себастьяна Маховського. Поляки спалювали та спустошували міста й села, винищували населення. Дорошенко, разом із татарською ордою, став на захист краю й біля села Печери, що на Бузі, розгромив польські каральні загони; козаки здобули Браїлів, схопили Маховського й віддали його татарам.

Дорошенко уклав союз із Кримським ханом, і тоді, разом із Ордою, Дорошенко оточив Яна Собеського біля Підгаєць. Але татари відступили, й майбутній Польський король врятувався, уклавши з Гетьманом тимчасову угоду. Дорошенко усвідомлював, що для подальшої боротьби з Польщею на спустошеному, обезлюдненому Правобережжі не знайти достатньо власних сил. На підтримку Росії він не міг сподіватися, бо цар віддавав Правобережжя Польщі. Бояри від імені царя радили Гетьманові, щоб він для щастя України "перебував у вірному підданстві Польського короля, бо так велить Угода 1667 року.

Залишилося шукати заступництва в Турецького султана на умовах, близьких тим, на яких підкорились йому Молдавія й Валахія. Підписану на початку 1669 року угоду підтримала Козацька рада на річці Росаві біля Корсуня. Тут від імені Султана Гетьманові вручили Булазу, Бунчук, Стяг, а також Грамоти, в яких

мовилося, чому Порта брала козаків під свій захист.

Взаємини Дорошенка з Росією пожвавилися після підписання польсько-турецької угоди в Бучачі 1672 року, за якою Король відступив Султанові Поділля. Підтримуючи політику Дорошенка, російські війська здійснюють кілька походів з метою захопити Правобережну Україну. Ведучи вмілу дипломатичну гру, Дорошенко сподівався, що цар віддасть йому владу над усією Україною, але розрахунки Гетьмана не спрацювали.

Московський уряд волів підтримувати таких претендентів, які були б дрібними та покірними владолюбцями, й легко б стали сліпим знаряддям у руках Центрального уряду в підкоренні русино-українського народу. Саме такими виявилися суперники Дорошенка – гетьмани Брюховецький та Многогрішний та Самойлович; і тому Москва всілякими способами допомагає їм оволодіти Правобережжям.

Ще 1668 року, коли з лівобережних міст вигнали російських воевод, вирувала народна ненависть і козаки шматували тіло Брюховецького, стихія проголосила Дорошенка гетьманом Лівобережжя. Він переправився через Дніпро й прибув на Сербине поле, де самотнім стояв Брюховецький. Але потрібна ще була Козацька рада й згода Московського уряду. Та, довідавшись про Раду, князь Ромодановський, який прибув на Полтавщину, щоб покарати Брюховецького за те, що той вигнав російських воевод, негайно відступив у Слобідську Україну.

Щойно Дорошенко повернувся на Правобережжя, як князь отримав від царя нові інструкції та вирушив з військом до Чернігова. Тут він розпочав переговори з Козацькою старшиною, й 1669 року лівобережним Гетьманом став Чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний. Отже, план Дорошенка щодо возз'єднання України залишився нездійсненим.

Наступили нові міжусобиці, кровопролиття; між обома гетьманами спалахнула війна. Два роки палала Україна. Маючи підтримку росіян, Многогрішний перемагав, але Переяславський та Лубенський полки тривалий час визнавали своїм гетьманом Дорошенка.

З часу Чорної ради 1663 року складається враження, що підтримка Запоріжжя могла б забезпечити будь-якому гетьманові булаву, як це сталося, зокрема, з кошовим Іваном Брюховецьким. На його шлях став і запорозький писар Петро Суховій (за іншими джерелами – Суховієнко), якого частина запорожців проголосила Гетьманом. Він запросив орду й разом із козаками восени 1668 року рушив проти Дорошенка під Чигирин, але був ущент розгромлений.

Наступної весни Суховій за підтримки Полтавського, Миргородського, Лубенського, Прилуцького й Переяславського полків, а також Орд кримського хана Адил-Гірея виступив проти Дорошенка. Орда здобувала Чигирин, а сам Суховій пішов на Умань. Тут він скликав Раду, щоб вона затвердила його Гетьманом. Татари облягли Дорошенка в таборі біля села Конончі на березі Росі. Врятували його турецькі посли, які з'явилися на Україні, щоб повідомити Дорошенка, що Султан затвердив угоду.

Тим часом на Раді Уманській, Кальницькій та Брацлавській полки обирають гетьманом Уманського полковника Михайла Ханенка, прибічника Польщі.

Він підписує з Королем угоду й 1670 року стає новим Гетьманом. Тепер уперта боротьба розгоряється між Дорошенком і Ханенком, за спиною яких стоять відповідно Туреччина та Польща.

Дорошенко розгромив Ханенка біля Стеблева, Четвертинівки та інших місць, захопив і Умань, де визнавали Ханенка, а 1672 року він спричинився до великого турецького нашествя на Польщу. За допомогою Дорошенка турки здобули Кам'янець, оточили Львів і змусили короля Михайла підписати ганебну для нього Бучацьку угоду, за якою довелося полякам платити Султанові данину, відступити Поділля та сусідні краї.

Дорошенко здійснив першу половину своєї програми, ставши єдиним гетьманом Правобережної України під протекторатом Туреччини. З 1672 року він налагоджує жваві стосунки з Московським урядом щодо возз'єднання двох частин України під булавою одного Гетьмана та захистом Царя. Російський уряд готовий був підтримати ідею Дорошенка про возз'єднання, але доручає її своєму ставленникові — новобраному гетьманові Лівобережжя Іванові Самойловичу. Самойлович скликає в Переяславі 1674 року Раду і там, скориставшись зреченням Михайла Ханенка від уряду, стає Гетьманом всієї України.

Спільно з московськими військами Самойлович вирушає на Правобережжя, щоб викликати до себе симпатію населення і вмовляє поступитися Дорошенка. Однак Самойлович не мав успіху. Правобережну Україну тоді вважали своєю землею й Туреччина, й Польща, яка не визнавала Бучацького договору та вела з султаном війну за Україну. Турки та татари кілька років спустошували міста і села, знищували населення, забирали ясир.

Українці Правобережжя масово тікали на Лівобережжя, але їх поселяли далеко від Дніпра. Незабаром цей край перетворився на велику руїну, обезлюднів, здичавів. За три-чотири роки багаті й людні колись міста Ладизин, Умань, Брацлав, Черкаси, Корсунь, Канів та інші стали пустелею, і в народній пам'яті ці часи назавжди отримали влучну та водночас трагічну назву, яка найкраще характеризує події, що відбувались — "Руїна".

Постійні невдачі зламали Дорошенка. Він побачив єдиний вихід — зректися булави й забути свій план про возз'єднання України. Будучи безсилим перед російським урядом, Дорошенко замкнувся у своїй столиці — Чигирині, неприязно ставлячись до політики Самойловича. Петро Дорошенко бажав віддати свою Булаву народові, який його обрав, а не якійсь конкретній особистості, як того вимагали чисельні посли, що навідували Гетьмана в Чигирині.

Перед тим Дорошенко зв'язався із кошовим Сірком, скликав наприкінці 1675 року в Чигирині козацьку Раду і на ній поклав відзнаки Гетьманської влади перед Запорозьким товариством як моральною силою народу. Ці дії Гетьмана схвалив російський уряд, однак Іванові Сірку оголосили догану за прийняття зречення Дорошенка та за "втручання в чужі справи".

На початку 1676 року Самойлович з великими силами оточив Чигирин. Дорошенко виїхав за місто, поклав Булаву і здався. Колишній Гетьман мріяв решту життя провести тихо на рідній землі, не втручатися в політичне життя. Його оселили в Сосниці на Чернігівщині. Але незабаром Дорошенка було викликано до Москви, куди відвезли й дружину. Там йому подарували будинок та 1000 карбованців на утримання, а далі — і маєток в 1000 дворів у селі Ярополчому Волоколамського повіту. 1679 року він стає Вятським воєводою, яким був до 1682 року.

Решту свого життя Дорошенко прожив у маєтку, де й помер 1698 року. Ще на початку XIX століття на цвинтарі, біля церкви святої Параскеви, зберігалася надмогильна кам'яна плита з написом: "Лета 7206, ноября 9 день преставився раб Божий, гетьман Войска Запорозького Петро Дорофеевич Дорошенко, а поживе от рождества своего 71 год й положен бысть на сем месте".

З Дорошенкової родини відомі: його мати, яка стала черницею під іменем Митродори, та два брати: Григорій — Брацлавський полковник, та Андрій — Павлоцький полковник. Гетьман був одружений із дочкою родича Богдана Хмельницького Павла Яненка-Хмельницького, але дітей не мав, оскільки його дружина, за переказами, любила прикластися до чарки. Од другого шлюбу в Ярополчому походить дружина Олександра Пушкіна, правнучка гетьмана Наталія Гончарова.

Спроби Дорошенка використати суперечності між державами, які межували з Малою Руссю, його намагання опертися на підтримку могутньої Туреччини врешті закінчилися службою на Московське царство. Взагалі, усі гетьмани України з упертістю, вартою кращого застосування, намагалися будь-що віднайти для русинських земель та для себе особисто найкращий васалітет та найсильнішого й водночас найвіддаленішого територіально сюзерена. Ніхто з них, навіть Богдан Хмельницький, не усвідомлював, що лише Незалежна держава є суб'єктом міжнародних та міждержавних стосунків, лише з незалежною державою рахуватимуться королі та імператори. Справа полягала навіть не у відсутності політичної волі — просто рівень мислення вождів України не сягав за межі тогочасної свідомості, яка представляла наявний світ усталеним на віки, а владу сюзерена та підкорення цій владі — єдино можливим способом існування.

Трагедія русинів-українців полягала ще й в тому, що їх стара еліта, за якою стояли вікові традиції, наступність та природна легітимність, без виключень перейшла на службу хто Речі Посполитій, а хто — Московському царству. А оскільки в родоходах козаків не було поколінь увінчаних дворянством предків, в жилах жодного з них не текла кров Гедиміновичів, Рюриковичів або Пястів, а суспільна та індивідуальна свідомість XVII сторіччя ще не піднялася до усвідомлення того, що для легітимації влади цілком достатньо бажання народу, наявності лідера та його волі — тому керівники русинів втрачали час намарно, намагаючись долучитися до певних царств, королівств та імперій, і таким чином отримати підтвердження своєї влади ззовні.

Нажалі, дуже часто кобилячий хвіст, прив'язаний до списа, вишитий шмат шовку та залізний кийок з кількома алмазами важив для керманичів народу набагато більше, ніж підтримка цього народу та десятки тисяч озброєних козаків, готових битися на смерть за свою Віру та свою Державність. В очах багатьох гетьманів переважували зовнішні ознаки влади, надіслані падишахом, королем або царем. Чим же врешті решт закінчувалося засліплення владою та небажання зрозуміти свою історичну роль в долі власного народу — відомо надто добре. Та й сучасний стан політики в Україні суттєво не відрізняється від минулого, отож постійно наступаємо на ті самі „граблі” також зараз, в цей час, коли сучасна Україна відсвяткувала 18-ти річчя.

Серебреннікова Т. І. - співробітник Централізованої бібліотечної системи Голосіївського району міста Києва, випускниця курсів українського народного шитва «Аріяна» при Українському центрі народної культури «Музей Івана Гончара»

Традиційна вишивка Київщини: історичний нарис та деякі аспекти сучасного розвитку

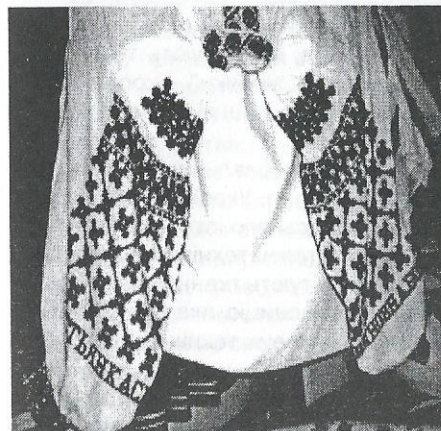
Загальновідомо, що окрасою української культури є традиційне рукоділля - вишивання. Що ми про нього знаємо? Де ми можемо його побачити? По-перше, на сторінках наукових праць по мистецтвознавству та в дослідженнях з історії костюму. По-друге, на художніх полотнах, листівках, фотографіях. По-третє, і найголовніше, в колекціях музеїв, шкільних музеїв, музейних кімнатах при різноманітних закладах культури, а також в приватних зібраннях.

Зокрема, у Вишгородському історико-культурному заповіднику, можемо бачити рушники, сорочки та ін. народний одяг, прикрашений вишивкою, характерною для Київщини, а саме Київського Полісся, до якого територіально належить м. Вишгород.

Який період ми можемо охопити? Адже полотно і нитки - це не камінь і не кераміка, вони мають набагато менший період життя - лише кілька сотень років. Наприклад, шовк і вовна складається з білку кератину, який розкладається за 200 років. Лляні, конопляні волокна - рослинного походження, вони більш довговічні. Найдовше і найкраще зберігається сухозлітка - нитка, складена тонкими смужечками дорогоцінного металу, обкрученого навколо простої нитки або шитого вприкріп. Але в народній вишивці, зрозуміло, сухозлітка не використовувалась.

Полотно - домоткане, переважно льон, коноплі, пізніше - крамна бавовняна тканина - бамбак, маркізет, поплін та ін. Слід зазначити, що тканина - це полотно з хрещатим переплетінням ниток.

Ніщо не стоїть на місці, і вишивка - не виняток. Її історія має власні переломні

моменти. Так, величезний вплив на розвиток вишивання стала поява техніки „хрестик“. До 1850 року в Санкт-Петербурзькому музеї не було жодного зразка вишивки з України, шитого хрестиком. Була технологія хрестикуння, яка завжди була допоміжною, неосновною. Це косичка, ретязь, оксамитовий шов, козлик, подвійний, або булгарський хрестик тощо.

Француз Генріх Брокар привіз у царську Росію парфюмерію. Його справа стрімко розвивалась, її довготривалий успіх можна зрозуміти, наприклад, за назвами «Новая заря» і «Красная Москва». Реклама парфумів містила модні на Заході малюнки для шиття

гобеленовим швом. Вперше з'явилося мило для широких верств трудящих - туалетне мило «Крестьянское», яке коштувало 1 копійку, а обгортка його містила мозаїчний орнамент квіток. Так хрестик «пішов в народ» через міську моду, і за 150 років до сьогоднішнього для майже витіснив біля двохсот швів народної вишивки, відомих на території України.

Все це дуже швидко вплинуло на орнаменти, характерні для певної місцевості, які перероблялися на відносно простий у виконанні хрестик, яким, як виявилось, можна замінити практично всі візерунки. Тому, мабуть, у шкільній програмі уроки праці передбачали вивчення лише двох технік - хрестика і гладі.

Також на розвиток народної вишивки дуже вплинула поява анілінових фарбників. Започаткована технологія у Франції у 1746 році; і досі найвідоміші у світі нитки для вишивання французького виробництва, їх палітра нараховує близько 500 кольорів і відтінків. На теренах Радянського Союзу найпоширенішими нитками було кіровське муліне, а власне виробництво ниток у Санкт-Петербурзі почалося із 1833 року. Розмаїття ниток спрощувало прийоми вишивання, акценти розставляв вже колір. Раніше багатство вишивки досягалось складними елементами виконання, поєднанням технік, які надавали неповторний світловий ефект при використанні часом одного-двох кольорів ниток для вишивання.

Нитки фарбували природними барвниками, такими як червець, що давав червоний колір; багатократно варили в настій вільхи із залізними цвяхами, щоб отримати чорний колір; відтінки синього кольору отримували завдяки рослині індиго; золотаво-коричневий колір досягався запіканням ниток в конопляній олії в тісті в печі тощо.

Таким чином, поява різнокольорових ниток, уніфікація орнаментів і поширення брокарівських узорів рослинних, рослинно-геометричних багато в чому знівелювала регіональні особливості вишивки кожного з регіонів України. Тому ідентифікувати місцеву, традиційну вишивку ми можемо лише по речах, так би мовити „дохрестикового“ періоду і особливостям крою та оздоблення сорочок, рушників тощо.

Крім того, в народній вишивці Київщини збереглися найдавніші техніки вишивання - занизування й заволокання - двосторонні шви, які імітують тканина, не порушують цілісності тканини. Також характерними є „зірочки” - коса гладь і вишивка білим по білому – білль, мережання, дубова лиштвa, булгарський хрестик тощо.

Розглядаючи колекції музеїв Київщини – Переяслав-Хмельницького музею українського народного одягу Середньої Наддніпрянщини, Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара та Вишгородського історико-культурного заповідника, можемо виділити на експонатах тотожні техніки вишивки.

Занизування, заволокання – найдавніші шви, що імітують тканина і не порушують структуру тканини. Три нитки полотна утворюють чисницю, яка є найменшим стібком; звідси узагальнена назва для багатьох рахункових технік — “шиття по чисницях”.

Лиштвa, або гладь, або настилування – це непрозорий шов, характерний як для білих, так червоно-чорних вишивок Київщини. Вимагає чіткого підрахунку ниток, має гарний виворіт. Комбінується з різними швами

Скісний настил, або коса гладь – непрозорий шов, поширений по всій Україні, але найбільше – на Київщині у червоно-чорному варіанті. Часто обводиться ниткою контрастного кольору; комбінується з хрестиковими швами (булгарським хрестиком, косим хрестиком, ретязем та ін.) та бескінечниками, вишитими двобічними швами.

Поєднання білої та червоної гладі та мережки таких самих кольорів, змережування характерно для північних районів Київщини та Чернігівського Полісся.

Виколування – прозорий шов, характерний для білих вишивок (шитих “біллю”); буває квадратним, круглим, ромбічним; часто зустрічається під назвою “солоні вічка”.

Вирізування – прозорий шов, характерний для білих вишивок (шитих “біллю”); утворюється шляхом обшивання та вирізування ниток полотна, виповнення деяких з них; самостійно майже не використовується. Надзвичайно трудомісткий.

Мережки – прозорі чи напівпрозорі шви, створені витягуванням ниток піткання, а з ниток основи робиться орнамент. Часто доповнюють вишивку лиштвою. Мережки вишивають переважно білими нитками. Відомі “латані мережки”, “полтавські мережки” та ін.

Зубцювання – загальна назва кількох швів, які зустрічаються на манжетах і подолах сорочок багатьох регіонів України, Київщини в тому числі. Шийються ниткою в тон тканини або лише частково контрастною ниткою з метою потовщити згин і зміцнити край

Зубці на поділках та старокиївська гладь – ще одна особливість вишивок Київщини. За часів Київської Русі її широко використовували у вишиванні церковних риз, але вишивали шовком. Також цим швом прикрашали одяг знаті та різні побутові речі.

Косий хрестик – “наймолодша” техніка народної вишивки (відома з другої половини XIX ст.), поширена по всій території України; переважають червоно-чорні кольори. Орнаменти рослинні, рослинно-геометричні, об’єднані під назвою “брокарівські узори”, або “брокар”.

За останні 5-7 років етніка стрімко ввійшла в моду, проводяться фестивалі та ярмарки, де можна зустріти різноманітні вишиті сорочки – вишиванки. Постійно проводяться в Києві й антикварні базари, де поціновувачі старовини шукають і домоткане полотно, і старовинні рушники, і сорочки. Відповідно поглиблюється інтерес до цього нашого унікального виду декоративно – ужиткового мистецтва. Сьогодні слово “вишиванка” на щастя не асоціюється з червоно-чорною вишивкою хрестиком і машинним тамбурним швом, яким оздоблені практично всі народні концертні костюми радянських часів.

З’являються нові книги і альбоми, проводяться курси й майстер-класи з вишивки. Так, наприклад, при Українському центрі народної культури «Музей Івана Гончара» проводяться курси старовинного українського шитва під керівництвом Юрія Мельничука. В цілому інтерес до вишивки зростає, і таким чином ми пробуджуємо свою генетичну пам’ять. Відомі книги по вишивці “Гуцульщина в низинці”, “Полтавська вишивка” тощо, а Київщина, колыска Київської Русі, досі ґрунтовно не описана з точки зору народної вишивки.

Як можна зараз популяризувати вишивку? Вишивати сорочки і рушники в народній традиції місцевості, де народився, де живеш. Привносити її елементи в речі повсякденного вжитку, в сучасний одяг та аксесуари, піднімати культуру сприйняття вишивки, розрізняти вишивку різних регіонів України.

Бібліотеки Києва вже давно працюють в єдиному з музеями соціокультурному просторі. Так, наприклад, в бібліотеці №15 для дітей Централізованої бібліотечної системи Голосіївського району міста Києва вже 15 років існує «Материнська світлиця»? своєрідна музейна кімната, де постійно діє виставка вишитих рушників та картин, народного одягу та предметів побуту, подарованих читачами бібліотеки. Проводяться виставки та зустрічі з народними майстрами: лялькарями, вишивальницями; розгорнуто книжкові виставки з історії костюму та української народної вишивки. В такий спосіб бібліотека і музей ідуть пліч-о-пліч у своїй роботі.

Наостанок хочу продемонструвати ще один музейний експонат, сорочку, яка знаходиться в експозиції Гончарного центру Вишгородського історико-культурного заповідника. Сорочка перешита: стан з новішої тканини, і пілочка вишита косим хрестиком, а рукава пришиті з більш давньої сорочки. Вишивка – найхарактерніша для Київщини: червоно-чорна дубова лиштвa і коса гладь зірочками. І напис на рукавах: «Варвара Емельяновна Бонда, крестьянка села Выжгород». Ось таку згадку про себе залишила вишивальниця Київщини кінця XIX ст...

Сподіваюсь, ця робота викликала інтерес до традиційної народної вишивки, і буде свіжим подихом по збереженню, вивченню та примноженню наших культурних скарбів як в музеї, так і за його межами.

Стародуб О.В., співробітник Білоцерківської бібліотечної системи

Особливості забудови Гюргева-на-Росі

Роки князювання Ярослава Мудрого (1019-1054) стали періодом подальшого розквіту і піднесення Русі та її столиці. Одночасно з великим будівництвом, яке розгорнулося у Києві, князь енергійно продовжував проводити акції по охороні південних кордонів держави від кочівників.

1031 року брати Ярослав і Мстислав йдуть разом на Польщу, де відвойовують червенські міста. Частину населення цих земель Ярослав розселив вздовж лівого берега Росі¹. Наступного, 1032 року «Ярослав почав ставити города по Росі»², серед яких були Гюргів (нині - м. Біла Церква), Богуславль (м. Богуслав), Корсунь (м. Корсунь-Шевченківський).

Центральним містом відвойованого краю, на думку Ярослава-Юрія, мало стати місто Гюргев (Гургев, Юр'їв), назване ним на честь свого небесного покровителя - св. Георгія Побідоносця. Крім адміністративного центру, воно стало також й місіонерським осередком поширення нової офіційної релігії - християнства.

Під 1095 роком літописець повідомив, що «прийшли половці до Гуртова, і простояли біля нього все літо, і ледве не захопили його. Святополк же замирих їх. Половці ж прийшли за Рось, а гургівці вибігли і прийшли в Київ. Святополк же повелів закладати город на Витичівському пагорбі, і назвав його своїм іменем - Святополків град, і повелів єпископу Марину із гурговцями сісти тут, і засакивцям і іншим із других городів. А Гюргів опустілий запалили половці»³.

Тільки 18 серпня 1103 року, після розгрому половців, великий князь

Святополк Ізяславич повелів відбудувати Гюргев⁴.

Потужний політичний вибух у середовищі заволзько-алтайських тюрських державних утворень на межі XII—XIII ст. призвів до підкорення основної частини руських земель в 1237-1241 рр. Ця доля не оминула й Поросся.

Згідно з офіційною китайською хронікою «Юань ші» (складена в 1368-1369 рр.), восени 1240 р. або ранньою весною 1241 р. Гюргев був зруйнований загоном із поволзьких племен під командуванням Субутая, що йшов до Торчеська (городище між селами Шарки і Ольшаниця Рокитнянського району Київської області) на допомогу керівникові західного походу Батию⁵.

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком). - К.: Радянський письменник, 1990. - С. 345.

² Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. - М., 2004. - С. 379-384, 503.

³ Там же с.345

⁴ Там же с.432-433

⁵ Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. - М., 2004. - с379-384,503

Загальна топографія Гюргева

Центральна частина літописного Гюргева - дитинець - розташована на сучасній Замковій горі, що знаходиться на лівому березі р. Рось у самому центрі Білої Церкви.

Городище відноситься до типу мисових і являє собою знівельовану наприкінці ХУШ-першій половині ХІХ ст. площадку прямокутної форми розміром 135 x 125 м із виступами бастионів площею приблизно 1,9-2 га. Висота над рівнем води близько 16 м, а з напільного боку (вул. Замкова) всього на 5 м. Можливо, дитинець також займав район сучасних 1-го і 2-го Замкових провулків, який був відділений ровом від основної частини під час будівництва старостівського замку в 1552 р. Отже, ймовірно, площа дитинця Гюргева сягала 4 га⁶.

Нижнє місто - посад - було опоясане валом, який пролягав із заходу від р. Росі вздовж вул. Шаумяна, далі, перетинаючи Гетьманську по провулку Гординського (Банковому), потім повертав на південний схід і йшов вздовж колишньої ділянки Піонерської вул. (нині - заїзд на книжкову фабрику) в напрямку до початку Надрічної вулиці, якою спускався знову до Росі. Ці укріплення проіснували до кінця ХVІІІ ст.

Під час археологічних досліджень, що провадилися у 1978, 1980—1983 рр. на Замковій горі у її південній ділянці були виявлені комплекси садиб ХІ-ХШ ст., одна з яких мала господарську вежу-поварню із 7-а печами. Біля північного бастиону досліджені фундамент храму і могильник руського часу.

Розкопки 1996 року позвोलити простежити особливості топографії нижнього міста⁷.

Напередодні заснування Гюргева місцевість навколо продовгуватого пагорбу (район сучасних Замкової гори та вулиці, а також вул. Гагаріна) являла собою болотисту низину із численними струмками, що впадали в р. Рось.

На середину ХІ ст. нижнє місто було рівномірно забудоване у межах валу. Під садиби потрапили й невідповідні для постійного проживання заболочені ділянки. Після пожежі кінця ХІ ст., коли місто відбудовувалося заново, юр'ївці стали віддавати перевагу більше «сухій» зоні, порівняно з «мокрими» ділянками, які надовго запустіли. І це в той час, коли заможні господарі, з метою кращого збереження своїх статків, за будь-що бажали мати клатчик землі в межах оборонного міського валу.

Після занепаду міста з другої половини ХІІІ ст., болото почало відвойовувати свою територію. Тому майже через 300 років, по відновленні за Білою Церквою міського статусу, для прокладення вулиці від Сквирської брами (в районі кута Гетьманської вул. та Першого Водопійного пров.) таким чином, високий рівень ґрунтових вод, що омивають останець

⁶ Орлов Р.С., Моця А.П., Покас Т.М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов. - Киев: Наук, думка, 1985.-С. 33-34.

⁷ Стародуб О. З досліджень північної частини посаду літописного Юр'єва на Росі // Правобережний щорічник. - Біла Церква, Вид-во ТОСК, 2002. - Вип. І. - С. 5-12

Замкової гори, позначився на щільності забудови Гюргева - Білої Церкви впродовж XI-XX ст., залишивши значну його ділянку малозаселеною незважаючи на високу соціально-економічну потребу в її освоєнні.

Щільність забудови міста в XI-XVIII ст.

Під час археологічних досліджень на чотирьох ділянках в Білій Церкві було досліджено більш як 2000 кв. м загальної площі, з них на Замковій горі - близько 1000 кв. м, по вулицям Росьова та 50-річчя Перемоги - 240, Замкова - 340, та Гагаріна - 550 кв. м. Було виявлено 197 різноманітних об'єктів (житла, господарські споруди та ями, горн, печі, поховання тощо), що відносяться до XI-XVIII ст.:

Століття	Замкова гора	Росьова	Замкова вул.	Гагаріна	Всього
XI ст.	2	3	2	0	7
с.-к. XI ст.	3	0	2	0	5
к. XI-XII ст.	0	0	1	0	1
XI-XII ст.	0	4	3	0	7
XI-XIII ст.	1	4	10	0	15
XII ст.	0	0	2	0	2
XII- п.п. XIII ст.	21	8	23	2	54
XIII ст.	1	4	10	0	15
с. XIII-XIV ст.	0	0	4	0	4
XIV-XV ст.	1	0	1	0	2
XV-XVI ст.	0	2	0	1	3
XVI-XVII ст.	0	2	0	0	2
XVII ст.	4	3	0	2	9
XVII-XVIII	4	3	14	2	23
XVIII ст.	7	2	3	0	12
ВСЬОГО	44	35	75	7	161^а

^а Сюди не включені 36 поховань ґрунтового могильника на Замковій горі.

Динаміка кількості об'єктів по століттям має такий вигляд:

Століття	Замкова гора	Росьова	Замкова вул.	Гагаріна	Всього
XI ст.	6	11	18	0	35
XII ст.	21	8	28	2	59
XIII ст.	23	16	47	2	88
XIV ст.	1	0	5	0	6
XV ст.	1	2	1	1	5
XVI ст.	0	4	0	1	5
XVII ст.	8	8	17	4	37
XVIII ст.	11	5	17	2	35
ВСЬОГО	71	54	133	12	270

Щільність забудови на цих ділянках по століттям на м² така:

Століття	Замкова гора	Росьова	Замкова вул.	Гагаріна	В середньому
XI ст.	158,3	21,8	18,9	550>	59,4
XII ст.	45,2	30,0	12,1	275,0	35,3
XIII ст.	41,3	15,0	7,2	275,0	23,6
XIV ст.	950,0	240>	68,0	550>	346,7
XV ст.	950,0	120,0	340,0	550,0	416,0
XVI ст.	950>	60,0	340>	550,0	416,0
XVII ст.	118,8	30,0	20,0	137,5	56,2
XVIII ст.	86,4	48,0	20,0	275,0	59,4

Таким чином, найбільшою щільністю забудови виділяється ділянка на Замковій вул., та найменшою - по Гагаріна. Останнє пояснюється неглибоким заляганням граніту, а також забудовою XIX-XX ст., що знищила значну частину культурного шару в центральній та південній частинах розколу IV (1996 р.). Треба також взяти до уваги, що до таблиць не включені поховання на Замковій горі.

Впадає в око загальне збільшення в 2,5 рази щільності об'єктів з XI по XIII ст. Незначна кількість об'єктів на Замковій горі в XI ст. можливо пояснюється тим, що деяка частина її території була виділена під церковний цвинтар та інші культові потреби. Після відновлення міста в 1103 р. щільність забудови на ній зросла майже вчетверо.

Якщо в XI ст. густота забудови міського посаду була майже однаковою (19-21 кв. м на об'єкт), то в наступних століттях вона різнилась в північній та південній частині міста, що пояснюється безпосереднім впливом згаданого геоморфологічного фактора - високого рівня ґрунтових вод.

Забудова Гюргева в XI ст.

Від будівель XI ст. на Замковій горі залишилися лише заглиблені пі-дкліти або погребі наземних споруд (нижній горизонт споруди № 1, споруда № 4 розкопу I, споруда розкопу II). Нерідко їх залишки перекриті спорудами наступних століть, що ускладнює реконструкцію забудови перших десятиліть існування міста.

Споруди були орієнтовані кутами по сторонах світу. Конструкція стін була каркасно-стовповою та зрубною. До споруди № 4 була із північного заходу прибудована камера стовпової конструкції довжиною 1,5 м.

Споруда розкопу II мала розміри 3 x 3,4 м

Глинобитна піч споруди № 4 стояла в західному куті, біля входу.

Особливістю споруд № 1 та 4 були заглиблені «коридори» довжиною до 2,30 м і шириною до 1,0 м, що з'єднувалися з господарськими ямами.

Будівлі нижнього міста (споруда № 6 розкопу II (1996 р.) та споруда № 1 розкопу III) були стовпові, заглиблені в материк. Будівля № 6 орієнтована кутами на сторонах світу, а споруда 1 - стінками. Довжина західної стінки споруди 1 - 3,10 м, споруда 6 мала розмір 4,0 x 3,60 м.

Майже вся поверхня підлоги споруди 6 була покрита численними ямками від кілочків діаметром 2-3, а деколи до 5-10 см. Стівпові ями знаходилися не по кутах споруди, а посередині стінок. Ще одна стівпова яма виявлена у центрі будівлі. Діаметри ям становлять 25-30 см і глибина - до 25 см.

При споруді виявлено піч-кам'янку і два відкриті вогнища (обпалені глиняні площадки). Піч-кам'янка стояла у північному куті челюстями на південний схід (до входу). Складена насухо піч була огорожена дерев'яним каркасом. На схід від печі знаходилася площадка вогнища № 1 розміром 1,20 x 0,80 м. Площадка № 2 розміром 2,0 x 1,0 м знаходилася на південь від печі. Ґрунт під площадками мав оранжевий відтінок до 10 см, що утворився від тривалої дії вогню.

Вхід до будівлі був із південно-східного боку і уявляв заглиблену в материк прибудову прямокутної в плані форми віссю Пн-Пд розміром 1,85 x 1,40 м.

Для споруд XI ст. характерні конструктивні елементи, що вказують на те, що їх споруджували представники різних будівельних традицій.

Так, ями-льохи споруд № 1 та 4 дитинця, що з'єднуються «коридорами» з житловими або господарськими спорудами, найбільш характерні для західних областей Русі⁹.

Конструкція житла № 6 (розкоп II, 1996 р.)¹⁰ характерна для жител IX-X ст. східнослов'янських племен полян, волинян, дреговичів, сіверян і кривичів¹¹.

Розташування кам'янок у протилежному від входу куті устям додверей влас-

тине для східнослов'янських жител до X ст., а з X-XI ст. пічки поступово починають споруджувати поряд із входом устям до нього.

Заглиблені житла з відкритими вогнищами не характерні для слов'ян, проте, як вважають деякі дослідники, вони побутували серед осілих степовиків. Зокрема, такі житла знайдено на ряді поселень салтово-маяцької культури, носіїв якої ідентифікують з хазарами. Активною контактною зоною слов'янами і носіями салтово-маяцької культури було Південне Подніпров'я¹².

Отже, для забудови Гюргева XI ст. притаманні будівельні традиції як з південно-західного і південного пограниччя Русі, так і їх північно-причорноморських сусідів, а також запозичення з поліської зони.

Особливості садибної забудови Гюргева на початку XII ст.

У культурному шарі дитинця та нижнього міста простежені сліди двох великих пожеж. До першої (1095 р.) належать згорілі об'єкти, в заповненні яких виявлені матеріали XI ст. Друга пожежа знищила місто у середині XIII ст.

Характерною особливістю споруд, що згоріли наприкінці XI ст. є незначна кількість матеріалів, порівняно з насиченістю битого посуду при другій катастрофі. Це вказує на те, що господарі напередодні першої пожежі винесли з них всі придатні для користування речі.

Іншою характерною рисою є те, що юр'івці при поверненні до своїх садиб у 1103 році іноді повторювали конструктивні особливості попередньої забудови своїх садиб. Так, на дитинці була відновлена планувальна структура комплексу куховарні. У нижньому місті також деякі нові будівлі споруджувалися на місці старих (споруда розкопу I та споруда № 5 розкопу II 1996 р.).

Забудова Гюргева в XII-XIII ст.

Житлові та господарські споруди на дитинці в цей період були наземними із заглибленими підклітами стовпової (споруди 1, 2, 3, 6 розк. I) та зрубної конструкцій (споруди № 5, 7, 8, 9), орієнтовані кутами по сторонах світу.

Стівпові будинки (споруди № 1 і 2) мали розмір 3,6-3,8 * 3,4-3,6 м та 4,75 x 3,20 м (споруда № 3), а зрубна споруда 8 - 4,55 x 3,35 м.

Будівля 6 була двокамерною з житловим підклітом і стівповою прибудовою.

В будівлі № 1 уздовж стін простежені залишки згорілих плах і колод товщиною 5-15 см.

⁹Малева М.Е. Гончарная мастерская первой половины XI в. в древнем Галиче. // Культура средневековой Руси. - Л., 1974. - С. 34; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). - К.:Наук. думка, 1982. - с.126

¹¹Русакова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом /Свод археологических источников. - Вып. Е1-25. - М.: Наука, 1973. - С. 23-25, 90-92; Сметенко А.Т.К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII-IX вв. // Древние славяне и Киевская Русь: Сб. науч. трудов. // Киев: Наук. думка, 1989. - 105-114.

¹²Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). - К.: Наукова думка, 1975. - С. 179-181, 156-159; Сміленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен УШ-1Х вв. // Древние славяне и Киевская Русь: Сб. науч. трудов. - Киев: Наук. думка, 1989. - 106-107; Швецов М.Л. Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья: Сб. науч. трудов. - Киев, Наук. думка, 1981. - С. 96-101; Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. - К.: Наукова думка, 1992. - С. 11-15.

Усі печі в житлових будівлях глинобитні, каркасної конструкції, діаметром до 1,5 м, розміщувались на материковому останці (споруда № 3), на рівні полу (споруда № 6), на глиняній «подушці» (споруди № 1 та 6). Під будівлі № 1 розміщувалася на верхньому поверсі будинку. Окрім глини, в стінках використовувався камінь з метою збереження тепла.

У будівлях господарського призначення застосовувалися вирізані в матеріку грушоподібні в плані печі-ніші.

Споруди нижнього міста по вул. Замкова (споруди № 2, 3, 6, 7 і 8 розкопу I) були заглибленої стовпової конструкції, орієнтовані кутами по сторонах світу. Їх стіни були довжиною близько 4 м.

Споруда № 2 була двокамерною, ділиться навпіл на дві частини — північно-східну і південно-західну, причому перша частина нижча за іншу на 15 см. Підлога рівна.

Підлога будівлі № 8 була покрита тонким прошарком жовтої та білої глини. Вздовж північно-західної та південно-західної стінок простежено залишки горілих плах від стін будинку на висоту до 60 см. Нижня частина стіни споруди, що знаходилася в матеріку була зроблена з обтесаних колод, що були повернуті плоскою частиною до земляних стінок. Спосіб з'єднання колод у кутах не простежувався.

Черинь глинобитної печі споруди № 7 була багатошаровою. Верхній шар являв собою глиняну обмазку з уламками кераміки, що перекривав вимощування з хрестоподібних плиток. У конструкції стін печі використовувались уламки глиняного посуду.

Частина споруд в районі вул. Росьова зберегли орієнтацію попередньої забудови - стінками по сторонах світу (споруда № 1 розкопу V), а інші - кутами (споруда № 1 розкопу I).

Таким чином, у XII ст. забудова міста отримує більш уніфікований характер. Традиційною для Гюргева, як і для всього Середнього Подніпров'я стало спорудження будівель каркасно-стовпової конструкції з підк-літом-погребом. Це квадратні або подовжені в плані як однокамерні, так і двокамерні будівлі площею від 14 до 40 кв. м.

Новим у забудові стали зрубні споруди та вирізані в стінки будівель печі-ніші, які мали допоміжні господарські функції.

Таким чином, простежуються дві стадії в забудові міста Церкви Святого/Білого Георгія (Гюргева). Для XI ст. властива різноманітність будівельних традицій, як місцевого слов'янського населення, так і прийшлого з русько-польського й русько-тюрського пограниччя. В XII ст. відбувається уніфікація забудови міста.

Шанаєв Ж. І., науковець, лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки, лауреат Всеукраїнського фестивалю народної творчості, художник-графік.

Проблеми вивчення цілосності міфо-поетичного світогляду пращурів українців (За сучасної науково-публіцистичної інформації)

Археологічні, історичні тощо наукові дослідження свідчать, що з сивої давнини на території сучасної України склались дві взаємопов'язані культури: землеробів, так звана, Кукутень – Трипілля і скіфо-сармато-алланська культура південних скотарів. Якщо культура землеробів більш-менш досліджена і досліджується, то про культуру предків українців-скотарів нам відомо набагато менше.

Прямі нащадки скіфо-сарматів аллано-осетини в XIX ст. зібрали і записали на скіфській (осетинській) мові поетичні народні сказання. Не інакше, як історичне чудо можна представити долю збереження нартських (героїчних) сказань, які дійшли до наших часів через тисячоліття завдяки народним співакам, що як святиню передавали древні епічні тексти із уст в уста із покоління в покоління. Священні сказання проголошувались під акомпанемент струнних музичних інструментів під час урочистих подій на народних зібраннях. Сказателі нагадували про високий доблесний дух предків, непереможність їх, мудрість, вселяли віру в щасливе майбутнє, закликали до священної єдності.

Перші записи текстів нартських сказань відносяться до 60-х років XIX ст. Одними із піонерів у вивченні національної культури і фольклору, що започаткували збір епічних текстів були Гацир, Гуцир і Джантемір Шанаєви і багато їх послідовників із числа патріотичної національної інтелігенції.

Прозовий зміст неперевершеної поетичної краси „Нартського осетинського епосу” [1] переведено і опубліковано російською, французькою, англійською, німецькою мовами. Дослідження цієї сенсаційної унікальної літературної пам'ятки триває. В ній збережені відомості про культуру, звичаї, побут, вірування тощо скотарів-скіфів. Створені сказання цього епосу на території України, але до нинішнього часу українською мовою цей епос не видано і широке коло громадськості про цей літературний шедевр майже не мають уявлення, а це ж і наша історія.

«Релігійний світогляд нашого народу в передхристиянські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ними відступив і поблід старий культ предків, однак і культ природи не вийшов з примітивних, слабовироблених форм. Русько-слов'янська міфологія взагалі досить бідна, не ясна ...

... можна зазначити два головних моменти слов'янської релігії: єдиний Бог, єдиний владика всесвіту, з котрим безпосередньо зв'язуються різні метеоричні явища (як то блискавка), і разом – численні дрібніші божества та взагалі надприродні істоти (по-теперешньому кажучи), з другорядним значен-

ням» (М.Грушевський)[2].

«Що таке міфологія? Остаточної відповіді на сьогодні немає. Як немає і єдиного погляду на суть та природу міфа. Однак вчені багатьох напрямків усе більше впевнюються в тому, що тут ми маємо справу з цілісною системою предвічних знань, які заковані в певній образній структурі, що міф є виявленням світовідчуття і світорозуміння епохи його створення, і тому, щоб дати належне визначення міфопоетичного образу чи поняття, треба більше за все виходити із світобачень часу творення цих образів.

Яким же був світогляд пращурів, і якою була глибина їх знань? Певний час офіційна наука давала досить скептичні оцінки. Таким було сприйняття фольклору і міфології. ХХ ст змінило погляд на багато речей, також систему вірувань давніх народів. Щодо української міфології, то чи не вперше завісу розірвав Олександр Знойко, який на основі даних багатьох наук, застосувавши оригінальний комплексний метод досліджень, виявив астральну природу її. Він переконливо довів, що язичництво України-Русі базувалося на досягненнях тогочасної астрономічної науки; що всі боги, знані ще з часів князя Володимира, згадки про яких збереглися в давньоруських літописах та фольклорі, ототожнювалися із сузір'ями, окремими небесними тілами та явищами природи[3]. Те, про що сьогоднішня наука повідає в цифрах та формулах, наші сиві пращури виражали за допомогою образів та символів. Звичайно, що знаннями володіли не всі, а лише окремі особи – волфи, відуні, які й укладали родові звичаєві правила та обряди.

Могутність дерева духовності народу своєю розкішною кроною тримає на сьогоднішній день. Коріння в цього дерева є розгалужена система давніх вірувань, міфологічних понять, образів та символів, яка в основі своїй відповідає закономірностям буття.

Наші предки вірили в те, що вся земля, повітря і небо, весь світ загалом одухотворені і заповнені видимими і невидимими істотами – рівні з богами і людьми. Як і більшість індоевропейських народів, поклоняючись богам, водночас намагалися задобрити весь світ живої і неживої природи. «Інії, озерам, роцвіям жертву приношаху» (Густинський літопис. - С, 257) «Они же всі боги прозваша сонце і місяць, требу кладуть і творять у словенський язик: Вилам і Мокоші, Диву, Перуну, Хорсу, Роду, рожаницям, упирам і Переплуту...»[4]

Християнізація України-Русі завершила руйнацію язичницького (народного, Ж.Ш.) світогляду наших пращурів. Тому і головні боги втративши своє культове місце опинилися в лоні демонології. А їх відлуння розлилось поетичними барвами в фольклорі та діалектних переливах мови.

В віки руйнацій, приниження та національного гноблення спричинились до того, що сьогодні ми знаємо міфологію індійську, грецьку, римську, китайську... Міфи різних народів зібрані окремими збірниками укладені в словники їх персонажі і образи, є навіть енциклопедія «Мифы народов мира». Та, на жаль, і досі відсутня змістовна збірка для українських міфопоетичних образів і персонажів, хоча матеріалів для укладення багатотомного збірника української міфології достатньо зібрано ще в ХІХ- на початку ХХ ст. Але вони розпорошені в багатьох виданнях з фольклору та етнографії, які також досі не перевидані і недоступні широкому загалу тих хто цікавиться ними. Їх слід узагальнити, ретельно синтезувати дані про кожний окремий образ, що, мабуть, не під силу окремій людині.

Найдавніші писемні згадки про образи і персонажі дохристиянської доби наших предків зустрічаємо у літописних джерелах та повчаннях ревнителів християнства. Останні спрямовані проти залишків давньої віри в народі. Дещо інше ставлення до «повергнугих» богів язичницького культу в славетній пам'ятці киево-руської літератури «Слово о полку Ігоревім». Тут, як ніде, збережена шана до них. Автор називає русичів не інакше, як внуками Дажбожими, а землю Руську – землею Трояна; Бояна – Велесевим внуком, а вітри – Стрибожими.

Друга половина ХІХ ст., поряд з іншими зверненнями в царині духовних устремлень характеризувалась також підвищеним інтересом до старовини, зокрема, й до міфології. В дослідженні давніх вірувань предківського міфопоетичного світогляду, як розгалуженої системи духовного буття, існує в основному два підходи, дві школи: міфологічна й історико-порівняльна. Більш потужною слід вважати міфологічну школу.

Бурхливий розвиток технічного прогресу першої половини ХХ ст. та умови тоталітарного режиму з громадською і двома світовими війнами, не сприяли подальшому вивченню вірувань предків. Коли ж говорити про Україну, то тут міфологія опинилась ледь не поза законом разом з фольклором, етнографією і всім, що хоч якось виказувало національну самобутність.

Нині міфологія вийшла за рамки вивчення історичного та суспільного розвитку і постає у світлі питань об'єднання культур, релігій, етносів.

Представлені авторські ілюстрації до «Нартського (героїчного) осетинського епосу» мають на меті знайомити як науковців, так і широкі кола громадськості з великим спадком сильних та вольових народів, які пішли в небуття, залишивши нам інтелектуальний та мистецький скарб у вигляді епічних сказань. У сучасному світі це єдине, що може об'єднати народи, які мають спільне коріння, але живуть у різних державах.

Література:

- 1 Осетинские нартские сказания. Москва – Владикавказ, 2001.-504;
- 2 Грушевський М. Історія України-Руси, -Т.І.- С.315,317;
- 3 Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодт.1989;
- 4 Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992;
- 5 Ткач М., Данілевська Н., Клечальний міст. Джерела української міфології. – К.: СНИВА, 1995. – С.4-17;

Олена Щербань, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Глиняний посуд у весільному обряді (на матеріалах Полтавщини)

Глиняний посуд до середини XX століття був невід'ємним елементом родинної та календарної обрядовості українців. Без його використання не обходилося й традиційне українське весілля. Щоправда дослідники весільної обрядовості на цей його незамінний атрибут уваги не звертали. Зокрема в праці антрополога, етнографа і археолога Хведора Вовка (1847-1918) «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» написаній на основі джерел кінця XVIII – першої половини XIX століття (1882) про глиняний посуд зустрічаються скупі згадки. Досить часто згадуючи про весільні обіди та вечери, дослідник майже не вказував у чому і яку подавали страву [1, с.205, 243, 256, 257]. Досі найбільш повним дослідженням використання глиняного посуду в народному весіллі є розділ «Глиняний посуд у родинній обрядовості» монографії керамолога Олеса Пошивайло «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993 р.) [4].

Дана студія присвячена дослідженню асортименту глиняного посуду та способи його застосування під час весільного обряду Полтавщини. Хронологічні межі охоплюють період з 1882 (найдавніша використана публікація) – до 2008 року.

Глиняний посуд використовували на всіх етапах весілля Полтавщини: передвесільному, весільному та післявесільному.

Передвесільний етап на Полтавщині починався зі сватання. Але особливою ролі глиняного посуду в ньому я не відзначила.

Під час випікання весільного коро́ваю коро́вайницями (калашницями) зокрема в Опішному, Великій Павлівці (Зіньківський р-н), Постав-Муках (Миргородський р-н) в XX столітті використовували **глиняні макітри**. У всіх відомих мені етнографічних джерелах XIX століття фігурує діжа. При цьому відбувався цікавий обряд. Згідно зафіксованих мною відомостей останній раз у Опішному він відбувся у 1997 році. Як правило, коро́ваї випікали за тридні до весілля – в четвер. Зазвичай використовували дві макітри – одну для коро́ваю, другу – для медяників. Оскільки їх тісто різнилося і за об'ємом і за кількістю компонентів, та й одночасно ці два види обрядового печива в піч для випікання не ставили [5]. Тісто на весільне обрядове печиво – коро́ваї, калачі, шишки, медяники намагалися вчиняти в новій макітрі. Окрім того, макітра могла бути спеціально виготовлена для цього випадку, про що свідчать написи на деяких з них. У кого її не було – вчиняли в тій, в якій зазвичай готували тісто на хліб. Не дозволялося готувати тісто на коро́ваї у позиченій макітрі. Як місили тісто на весільний коро́вай, макітру обов'язково обв'язували червоною стрічкою [8].

Після того, як коро́вай та медяники ставили в піч, коро́вайниці виходили за коро́та, і, з піснями та жартами, розбивали глиняну макітру качалкою [8]. Це символізувало закінчення обряду випікання весільного коро́ваю, і щоб не довелось пекти його вдруге. Іноді, шкодуючи посудину, «на розбиття» брали інший, негожий посуд [8].

Окрім великих, використовували і менші макітри, зокрема, для тримання масла, як про це співається в одній з весільних пісень, де на коро́вай взято масло з семи макітер [1, с.201].

З останньої чверті XX століття в Опішному поширилася «традиція» замовляти весільний коро́вай або в жінки, яка «спеціалізувалася» на цьому або в хлібопекарнях. Зрозуміло, що в цих випадках обряд з макітрою не відбувався. Вдалося зафіксувати випадок, коли глиняна макітра для замішування тіста на коро́вай у однієї з відомих опішенських коро́вайниць Катерини Порскало «прослужила» понад 30 років.

Під час виряджання Молодого по Молоду згідно записів Хведора Вовка відбувалося наступне: «*на стіл ставлять велику миску з водою (під час іншого опису цього ж обряду, автор зазначив, що миска була з горілкою – О.Щ.) та кладуть коло неї ложку; старший боярин дає кінець своєї хустки Молодому, що незалежно від пори року вдягнений в кожух та кирею, і веде його круг столу, а Молодий зі свого боку тримає за хустку одного зі своїх боярів, той веде ще іншого (т.д., кінчаючи світилкою, що йде остання, тримаючи в руках запалену свічку; після першого та другого обходу кожний, проходячи повз миску, зачерпує з неї ложкою та випиває її, а після третього обходу навколо столу всі п'ють просто з миски. Виконавши цю церемонію, всі виходять надвір, де відбувається другий обряд, мабуть, ще старішого походження, а саме: мати молодого, вдягнена у вивернутий кожух та в шапці, виходить на двір, несучи в полі своєї одежі різне збіжжя та дрібні гроші, що вона їх звичайно для цього збирає, починаючи з дитячих років сина; їй підводять «коня», цебто подають граблі або вила, вона «сідає на них верхи» та, розкидаючи навколо себе збіжжя, тричі об'їжджає кругом діжі, що стоїть серед двору на лавці, а на ній хліб, що ним благословляли молодих. Після об'їзду старший боярин «поїть коня», цебто дає на граблі воду з кухлика та віддає його другому бояринові, а цей кидає його через голову так, щоб він розбився. Мати «злазить з коня», а бояре беруть «коня» та ламають на шматки, розкидаючи їх навколо» [1, с.201, 258-259].*

Миску з водою та вісвом мати Молодої давала Молодому, а той мусив вдавати, що п'є. Потім кидав її через голову назад, а старший боярин намагався палицею розбити її на льоту. Хведір Вовк пояснює цю церемонію так: «*перше – лукавство ворога та заходи остороги, яких вживають проти нього, а друге – пророкування та побажання достатку та врожаю (кожух, вода, зерно)*» [1, с.263-264].

Подібний обряд відбувався на Гадяччині. У праці, опублікованій у 1899 році «Весілля у Гадяцькому повіті у Полтавщині» Гриші Он. (Онацька) зазначено: «*виходить теща з горщям в руках, а в тому горщяті брага та овес. Молодий візьме те горщятко, виб'є йому денце, виле брагу з вісвом і подасть його через праве плече бояринові. Старший боярин візьме те горщятко і перекине через хату*» [2, с.128]. Цікаво, що під час частування Молодої медом на другий день весілля

використовували дерев'яну миску, Хведір Вовк уточнює, що «дружко ставить дерев'яну миску з медом, ріже паляницю або пиріг на тоненькі скибочки та маже їх медом» [1, с.300].

Весільний етап. У день весілля також використовували глиняний посуд.

На **тарілці** староста вносив у хату калач, із запеченим всередині перснем Молодої. Потім на неї клали подарунки родові Молодої разом з весільною шишкою (зі свого боку подарунки від молодої – рушники подавали також на тарілці), а також під час церемонії розподілу короваю тарілка відіграє таку роль: «старший боярин здійснює першу тарілку з нарізаним короваєм над своєю головою, а іноді й торкається нею сволака, – зовсім так само, як це роблять індуси, здійснюючи першужменькуружу на височину своєї голови та пропонуючи її думкою Сівіабо Вішну», шматки розрізаного короваю подавав піддружний кладе на тарілці та подає всім присутнім гостям» [1, с.203, 204, 265, 268, 269]. На тарілку гості клали гроші Молодим і під час дарування і під час «підгулювання», на другий день по весіл्लю [1, с.258, 303]. Отже, тарілка призначалася для піднесення хлібних виробів: калача, шишки, короваю; подарунків, грошей.

Під час приїзду Молодого до Молодої відбувалися домовини між старостами обох сторін. Зазначено, що «староста бере пива чи грушевої юшки, йде до хати і просить дозволу ввійти» [1, с.262]. Зважаючи на зібрані мною матеріали, наважуся стверджувати, що ці напої староста міг носити у глиняному посуді, зокрема **гличики**. Під час «виводу» Молодої до церкви, та покривання її, дружко та піддружні несли **збанок з пивом** або пляшку горілки, а також ритуальний хліб [1, с.297].

Під час весільного обряду у Великій Павлівці та Лютенських Будищах дружко носив гличик, наповнений горілкою чи вином та частував з нього гостей. Цей гличик називали на Зіньківщині «дружків гличик», на Миргородщині – «перепієць». У ролі перепієця міг бути спеціально виготовлений полив'яний гличик. Цікавими є дані про те, в який саме день носив цей гличик дружко. Марія Яреха згадувала, що: «Дружко, це жонатий чоловік, родич молодого, у неділю носить дружків гличик з горілкою чи вином, накритий калачем і пригощає з того гличика. Калач відщипують і закушують». Ганна Стрілець з Лютенських Будищ згадувала про те, що: «Дружко носив гличик з горілкою. До молодої ідуть, одкуповують молоду, наливаю дружко горілку, зверху на гличики калач великий. На калачі робили зверху косу по колу. Як розчастує горілку дружко, міняють калач у молодої і горілки своєї наливають». Марія Шапошник твердила, що «гличик з ушком і дзьобиком носив дружко з горілкою у понеділок, на гульку (на другий день по весіл्लю, коли «циганили» – О.Щ.), калачем накритий, щоб нічого не влетіло, з нього й пили» [7].

У селі Постав-Муки було виявлено унікальний глиняний **гличик-перепієць**. Жителька с. Постав-Муки, власниця перепієця Явдоха Курило розповіла, що його було виготовлено спеціально для весільного обряду, «передавався він по жіночій лінії і «відбув п'ять весіль. У молодої пекли шишки, найбільшу з них клали на перепієць. Горлишко широке, щоб велика шишка була ота. І старший боярин од молодого должен украсти. Найскоріше, саму шишку із перепієця, а буває, хто вспіє й те вхватить. Так вони тоді – война между ними, викуп іде. Перепієць, так як чи пропили чи шось отаке». У кого не було перепієця, брали новий гличик, який виконував його роль [6].

Поставмукський перепієць орнаментований значно багатше, ніж звичайний місцевий посуд. Вінця цього гличика особливої форми – фігурні, потовщені, розхилені назовні і значно ширші за пук посудини. Це пов'язано з їх призначенням – на них клали обрядове весільне печиво – шишку (калач). Вуха посудини утворене двома переплетеними валиками. Переплетене вухо виробу може бути пов'язане із символікою поєднання двох родів, може означати хрест. До речі, його передавали один одному навхрест.

У літературі зафіксовано згадку про те, що перепієм називали шишку. Зокрема на Полтавщині, «в с. Ціпках Гадяцького повіту на той час, як мати виводила молодого за ворота «піддружний візьме де-небудь гличик, налле туди браги, а зверху положить перепієць і оддасть той гличик дружкові». Під час руху весільного поїзда до молодої «дружко і піддружний ідуть уперед і несуть поперед себе гличик з перепієм» [2]. Через пиття напою з гличика-перепієця, а також обмінюючись хлібом (шишкою-перепієм) обидві родини родичалися.

Ще один відомий мені глиняний гличик-перепієць, який зберігається у фондовій колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, також середнього розміру. Тулуб кулястої форми, денце копитце-подібне, шийка довга, вінця потовщені з глибокою, трикутноподібної форми пипкою. Вуха так само виготовлено з двох переплєтених валиків. Виріб покрито зеленою поливою. На мою думку, цей також унікальний виріб міг використовуватися під час весільного обряду.

Під час весільних частувань та обідів обов'язковими були глиняні миски, макітри, гличики, кухлі, горщики (для вареної) в яких подавали страву та напої. Хведір Вовк згадав, що Молодим подавали кашу на молоці, зварену матір'ю Молодої, а також що їм ставили на стіл одну на двох **тарілку** зі стравою та ложку, якою вони їли по черзі [1, с.272]. Припустимо, що кашу потрібно було в чомусь зварити, напевно в горщику, а також подати її в чомусь, напевно, в мисці.

Для приготування інших весільних страв (на Полтавщині на весілля готували капусту (капустняк), локшину, фруктовый кисіль) використовували найбільшого розміру горщики – золітники. Страву в горщиках, як правило, до столу не подавали.

Горщик згадано у весільних заспівах. Мені вдалося зафіксувати їх у селах Велика Павлівка, Великі Будища, Тарасівка. Під час весілля в господі Молодого присутні родичі та сусіди співали дружкам:

Їжте, дружечки, капусту

В нас капуста густа,

Січками січена, січена

У **горщечках** варена, варена

Не жаль же нам буде,

Як поїдять люди

Або:

Їжте, дружечки, капусту

В нас капуста густа

На городі саджена

Сокирами рубана

Січками січена

А діжці квашена
А в горшку варена
 Варена пстравами
 З дорогими приправами
 Через поле гуска летіла
 З перцем капуста кипіла
 Хоч з перцем, не з перцем
 То з гусячим серцем.

Зафіксовано пісню, де мати тужить за дитиною:

Оглянься мати

Свого дитяти

Ложечки не миті

Горщечки під лавкою

Заросли муравкою

Справа в тім, що під час весілля у Великій Павлівці навіть на другий день, ні в домі Молодого ні в домі Молодої не було прийнято підмітати сміття. Співали:

За молодої невісточки лежить сміття по кісточки,

А горщечки попід лавками позаростали муравками.

Основною ємністю в якій подавали страву до столу та споживали її, були глиняні миски і тарілки (тарілка – велика мілка миска), для наливання та пиття напоїв використовували глиняні кухлі та чарки.

Не обходилося на весіллі і без хмільних напоїв. У Великих Будищах записано заспів де згадано барило:

А в нашого батенька

Все стоїть та й стоїть

Горілочка на столі,

А в нашого батенька барило говорило,

Як ми його не вип'єм,

Бог дай його розсадило!

У середнього розміру горщиках готували «варену». Цей давній напій українців називали ще варенухою, варьохою. До столу його подавали у спеціальному посуді – глечики для вареної, який використовувався для розливання хмільних напоїв під час родинних та календарних обрядів. Зіновія Клиновецька у книзі «Страви й напитки на Україні» подала рецепт варенухи, приготованої в горщику. Вважаю за доцільне подати рецепт мовою оригіналу: «взять сухих груш, яблук, вишень, слив, родзинки, хвич (інжирю) і ріжків, добре обмий, налить горілкою, покласти меду до смаку і трошки стрючковатого перцю. Закоркувавши добре горщик, як на запіканку (обмазати тістом – О.Щ.), поставити на 12 годин у гарячу піч. Вийнявши – пити. Гаряча смачніша. Овочі потім їдять» [3].

В той час, коли Молоді виходили з хати, збираючись їхати до Молодого, горщик, який під час весілля стояв на столі перед молодими з пшеницею або житом. Коли вони сідали за стіл, мати молодої обводила навколо голови молодої **горщик** із збжжям, а потім його розбивали на подвір'ї з побажаннями щастя і доброї долі.

Розбивали і **глиняну тарель**, на якій розносили коровай, частуючи гостей.

Зафіксовано відомості про те, що в Лютенських Будищах під час «шанування» молодих, випивши за їх здоров'я, іноді розбивали глиняну чарку [7]. Дещо трансформувавшись, звичай розбивати посуд на весіллі, зберігся й донині. Не уточнюючи що посуд був саме глиняний, Хведір Вовк зазначив, що посуд розбивали на радощах, коли молода підтверджувала свою збережену до весілля цноту [1., с.287].

Післявесільний етап. Під час презви (пропою) на другий день весілля пили «горілку просто з мисок, скільки хто хоче» [1, с.263-264].

Драну макітручи горщик розбивали і на другий день весілля. У Опішному коли свати приходили до батьків Молодої. У посудину насипали попелу, ставили «на воротях», а тоді, коли родичі Молодого підходили близько, для жартів та сміху розбивали її «коляками» [5].

У Великій Павлівці: «Били посуд у понеділок, на другий день по весіллю, як жито молотили в молодого. Те жито в пучок, ціпом молотять. Просять: давайте нам горшків, мисок. Дають драні й негожі, а коли й хороші. Черепки тоді з житом обмолоченим віяли, а тоді в мішок збирали, щоб не було пусте жито молодим, а тоді те збіжжя годами хранять» [7].

Окрім посуду мені, як керамологу, цікавими є описані Хведором Вовком маніпуляції з піччю, яку колупала молода, коли її сватали, а також привівши її в дім до свекрів та посадивши на покуті, молодій давали шматок глини від печі, закидали її намітку на піч – «обряд пригощування» [1, с.206].

Глиняний посуд також дарували на весіллі. Дарувати молодим дозволялося лише новий глиняний посуд. На подарунок молодим купували тільки неторгований посуд: скільки просив гончар за нього, стільки й давали. Його дарували переважно родичі. «Дарили молодим дві миски, дві ложки, макітерку, як по молоду приїде молодий, тоді й дарять посуду родичі» – згадувала Марія Яреха, жителька села Велика Павлівка, що на Зіньківщині [7].

Отже, у весільному обряді Полтавщини глиняним посудом послуговувалися на всіх його етапах. Він виконував певну символічну, ритуальну роль, його дарували, розбивали, і звісно ж, використовували під час приготування та подавання страв. Використовували горщики, макітри, кухлі, миски, глечики. Найбільш часто як і в повсякденному житті, під час весільних приготувань глечики використовували глиняні горщики та макітри. Іноді вони повинні були бути новими або спеціально виготовленими саме для цього обряду. Спеціальним посудом, притаманним лише весільному обряду є глечик-перепієць.

Походження того чи іншого звичаю поведінки з глиняним посудом під час весілля, правила його виготовлення, придбання, символізм форми та декору, особливості приготування в них весільних страв – ці та інші питання будуть пріоритетними у моїх подальших дослідженнях.

Література:

1. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.: іл.
2. Гриша Он. «Весілля у Гадяцькому повіті у Полтавщині» // Материяли до українсько-руської етнології. – 1899. – Т.1. – С.111-156.

3. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. – К.: Час, 1991. – 218 с.
4. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.
5. Спогади Катерини Порскало, 1951 р.н., від 17.03.2009 р., Опішне, Полтавщина // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішне, Полтавщина)).
6. Щербань Олена. Глиняний перепієць у весільному обряді українців // Чумацький шлях. – 2008. – №5. – С.30.
7. Щербань Олена. Яреха Ганна. Весільний обряд села Велика Павлівка. – Берегиня. – 2008. – С.30-54.
8. Щербань Олена. Глиняна макітра в побуті та весільній обрядовості жителів Опішного в останній третині ХХ – на початку ХХІ століття (за польовими матеріалами) // Доповідь на Міжнародну наукову конференцію, присвячену пам'яті П.П.Чубинського (26-27 березня 2009 р).

Згідно зафіксованих Василем Милорадовичем свідчень, у Лубенському районі на тарілці подавали Молодій вінок (квітки) [Милорадович].

Формат 60x84/16
папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Тираж 200 примірників. Зам. № 145

Надруковано ТОВ «Поліпром»
тел.: 287-41-75 факс: 289-52-12
01004, г. Київ, вул. Горького (Антоновича), 3-б
Свідоцтво про внесення суб'єкту видавничої
діяльності в Державний реєстр видавців
ДК № 1754 від 15.04.2004